

ગાંધી કુળ

: લેખક :

પિંગળગી મેઘાણુ દ ગઢવી

બીચ એક્ટોલર

૩૫૧૦૧૦૨

પ્રકાશક :
જયહિન્દ કાર્યાલય
રાજકોટ.

આવૃત્તી પહેલી
પ્રત : ૨૦૦૦

સર્વ હક્ક લેખકને રવાયિન

મુદ્રક :
કિતાબધર પ્રિન્ટરી
રાજકોટ

પ્રસ્તાવના

ઉર્મિ નવચરના ૧૯૬૬ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં કબા ગાંધીનો એક ખમીરવંતો પ્રસંગ આપેલ તે વાંચીને કીર્તિમંદિરના સંચાલક શ્રી રમાકાન્ત ભાઈએ રૂબરૂ વાત કરી કે અત્યારે દેશભરમાં ગાંધીશતાબ્દિ ઉજવાઈ રહી છે તેવે પ્રસંગે ગાંધીકુળનો સમગ્ર પરિચય આપો તો ગાંધીજીના પૂર્વજોની પરંપરાનો જનતાને ખ્યાલ આવે.

રમાકાન્તભાઈના આવા ઉમદા સૂચનને ધ્યાનમાં રાખી મેં શરૂઆત કરી. અકેક પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ વાત લંબાણી અને ગાંધીકુળની આઠ પેઢીના ગૌરવી પ્રસંગોનું સુંદર સંકલન થયું ને અમારી લોકભોજ્ય શૈલિમાં એક ઇતિહાસ રસિક નવલકથાસ્રમ પુસ્તિકા તૈયાર થઈ.

આ પરિચયમાં કેટલાક પ્રસંગો જુદા જુદા લેખકો દ્વારા જુદા જુદા સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. કેટલાક અપ્રગટ પણ છે તે વાંચી જવાથી સમજી શકાશે.

આ ખમીરવંતી યશગાથા માટે મેં જે જે પ્રયત્નો અવલોકન કર્યું છે તેમના લેખકનો તેમજ કથોપકથા સાંભળીને વર્ષો પહેલાની વાતો પોતાના હૃદયપટમાં સાચવી

રાખેલ તે દિલ ચોર્યા વિના કહી મંભગાવનાર તેમજ પદ
દ્વારા પૂછપરછ કરવા મોકલી આપનાર એ મૌનો હું ખૂબ
ખૂબ આભાર માનું છું

આ પુસ્તિકાના છેલ્લા પ્રકરણની ઘણીખરી હકીકત
મોને વિદિત હોવા છતાં પ્રમંગનો અનુબંધ ઠેક મુધી
જળવાઇ ગયે અને અધુરા જેવું ન લાગે તેમજ તૈયાર થતી
આમ્ય જનતાની નવી પેઢીને માહિતી મળી રહે એવા હેતુથી
ટુંકાવીને લવામાં આવી છે

આ ગાંધીકુળ પરિચયમાં દેશની ખૂમારી છે,
ઉદારતા છે, જીવનની કળા છે, માનવસેવાના સંસ્કાર છે,
દેશ ઉપર મોળામાં મોટો ઉપકાર છે આવા લઘ્યોદ્દાત ગાંધી
કુળપરંપરાને વાચતા વિચારતા કાંઈ પણ પ્રેરણા મેળવશે
તા મારી મહેનતને હું મંજૂર માનીશ

આ પ્રશ્ન ગના માત હપ્તાને જિમ્મિ નવરચનામાં
થોડ્યું અમર્યે પ્રજાશન કરી આપવા બદલ શ્રી જયમલભાઈ
પરમાર તેમજ પ્રશ્ન સા પત્રો મોકલનાર એ મૌનો
આભારી છું

જામનગર

ખી. એપ્રિલ ૧૯૬૮

પિંગળરી મેઘાણા ગઢવી

(છત્રાચા)

[૧]

ગાંધીજીના પ્રતાપી પિતામહ એતા ગાંધી

ગાંધીકુળ જ્યારથી રાજકારણમાં જોડાયું ત્યારથી સાત પેઢી સુધી પોરબંદર રાજની વફાદારીથી નોકરી કરી. સાતમી પેઢીએ સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ બારશના રોજ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ થયો. તે મહા-પુરૂષે ઠોઠ એક રાજની નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારત દેશની સેવા કરી. સન ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસની પંદરમી તારીખે ભારતીય જનતાને સ્વતંત્ર બનાવી અખિલ વિશ્વને શાંતિનો સંદેશો આપ્યો.

આ ગાંધી કુટુંબના મૂળ પુરૂષ લાલજી ગાંધી આજથી દસમી પેઢી ઉપર થયા. જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક, સંપ્રદાય ચૂસ્ત વૈષ્ણવ. તે જૂનાગઢ રાજના કુતિયાણા ગામમાં લીંબડા ચોકમાં રહેતા ને ત્યાં ગાંધીઆણાનો ધંધો કરતા. સાથોસાથ ઠોયાણા ગામના ખોખર દરબાર અને અમર ગામના સરવાણી દરબારોનું કામદાર કરતા. લાલજી ગાંધીની અનેાખી આવડત અને વણિક બુદ્ધિથી કામ લેવાની

કાયદક્ષતાથી ઠેઠ પોરખંદર જેવડા મોટા રાજના દક્તરી એટલે આજના નાયબ દીવાન સુધીની જગ્યાએ પહોંચેલા.

લાલજી ગાંધીએ પોરખંદર રાજની દક્તરી તરીકેની જગ્યા સંભાળી ત્યારથી આ ગાંધી કુટુંબે પોરખંદરમાં આવીને કાયમી વસવાટ કર્યો અને ઉત્તરોત્તર પોરખંદર રાજની દીવાનગીરી સંભાળતા આવ્યા. લાલજી ગાંધીને કુતિયાણાના ખોખર દરબારો છોડવા માગતા નહોતા, પણ પોરખંદર જેવા મોટા રાજમાં દક્તરી તરીકેની જગ્યા મળતાં ન છૂટકે રહ્યાં આપવી પડી. તેમની વિદાય વખતે એક વયોવૃદ્ધ દરબારે તમામ દરબારો અને સરવાણી દરબારોને કહ્યું કે : “હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું. તમને કેટલાક દિવસ સલાહ આપીશ ? પણ તમે એક વાત ચોપડાના પાના ઉપર લખી રાખો કે તમે કોઈ વહીવટી મુસીબતમાં મૂકાઓ ત્યારે ગાંધી કુટુંબની સલાહ લેતા રહે, એવી મારી ખાસ લલામણુ છે.”

આ લાલજી રામજી ગાંધી, રામજી ગાંધીના રહીદાસ ગાંધી અને રહીદાસ ગાંધીના હરજીવન ગાંધી કે જેમણે રાણા સુરતાનજીના વખતમાં ઈ. સ. ૧૭૨૬ની આસપાસ ઘેઠ માધવપુર માંગરોળના દેશાઈઓ પાસેથી વેચાતું લઈ પોરખંદર રાજમાં લેજવી દીધું ને રાજને સારામાં સારી આવક વધારી આપી.

આ હરજીવન ગાંધીને એકના એક પુત્ર ઉત્તમચંદ ગાંધી જેઓ એતા ગાંધી એવા ટુંકા નામથી ઓળખાયા.

આ વખતે પોરબંદરની ગાદી ઉપર મહારાણ
ખીમજી ખીરાજતા હતા.

દેશમાં અંધાધુંધીનો કેઈ પાર નહોતો. મારે એની
તલવાર, વારે એની ગા અને તોરણ બાંધે એનાં ગામનો
જમાનો હતો. એક જ રાતમાં અણુધાર્યા ફેરફાર થઈ જાય
ને વસ્તીને માથે હરણના અખાડા રહે. ક્યાંય સ્થિરતાનું
નામ નથી. વસ્તી ઘડીકે આ રાજની તો ઘડીકમાં ખીજ
રાજની. જે આવે એને સલામ ભરવાની. નવાં રાજના
નવા નવા હુકમ છૂટે. એમાં કેાનું માનવું ને કેાનું ન
માનવું! હાલાકીનો કેઈ પાર નથી. પ્રજા ત્રાસીને
ગળોગળ આવી ગઈ છે. તેમ કેઈ રજવાડું પણ
સુખની નીંદર કરતું નથી. આજ રાજમહેલમાં તો
આવતી કાલે રાંકના માથા જેમ રાત રાત ને પાન પાન
રખડવાનું. જનવરોનાં એઠાં પાણી પી ઝાડ ખીડ ખાઈને જ
દિવસો કાઢવાના. એવા સંજોગોમાં જેનાં બાંવડામાં ઝાણું
જોર હોય એ જ રાજ કરે.

તેમાંય પોરબંદર રાજને તો ચારે બાજુથી લાલાં
ભરાવ્યાં છે. જામની દાનત તો કચ્છમાંથી ઊતરી આવેલ
ત્યારથી જ ખોરા ટોપરા જેવી છે. એક વખત તો રાણાની
ધરતી દબાવતા દબાવતા ઠેઠ પોરબંદરના ઝાંપા સુધી
પહોંચી ગયેલ.

દક્ષિણમાંથી માંગરોળનો શેખમિયાં આંગળી સૂણીને
થાંભલો થઈ પડી છે. એણે જૂનાગઢના ચોરાસી ગામમાં
દેગ ચડાવી ચોથ નક્કી કરી. પોરબંદર હાજો નમતાં ઠેઠ

નવીબંદર સુધી પહોંચી આભ્યો ને ત્યાં થાણું જમાવી દીધું. ત્યારથી એક કહેવત શરૂ થઈ કે 'નવી આવીને નવી ગઈ.' એ વખતમાં રાણા સરતાનજી નવી રાણી પરણેલા ને શેખ મિયાંએ નવી (બંદર) થાણું જમાવ્યું ત્યારના દોહા બોલાય છે કે :-

ઓખો બરડો આલપરો, કહોને રેવું ક્યાં ?
ખલકમાં ખેધે પડ્યો, મારે શેખ મિયાં.
મોઢે મચરકિયું દઈ, ખાજે અર્ધ ખાધા,
ઠાઠુ દેખેવા સાવજ વાળી શેખડા.

ભિગમણી ખાબુથી જૂનાગઢનાં ધાડાં ભૂખ્યા નારની જેમ લટકતાં જ હોય. આજે કંઠારણા ઉપર થાપો મારે ને કાલે માધપુર ઉપર. આજે કુતિયાણા, પોરબંદરનું થઈ જાય તે કાલે કંઠારણા જૂનાગઢનું બની જાય. સીમાડીઆ રાજ્યોને ઝીકાઝીક હાલે. એમાં રાજનો જીવ ઠેકાણે ક્યાંથી રહે ? ક્યારે દાવાનળ સળગી ઊઠે ને રાજ તરફથી ન ધાર્યા હોય એવા હુકમ છૂટે ! આજે ફૂલથી વધાવે ને કાલ છાતીમાં ખીલા ધરખે. આવા અસ્થિર વાતાવરણમાં કોઈ રાજ ઉપર પૂરતા ભરોસો ન રહે. એટલે શક્તિશાળી દીવાનો રાજની દીવાનગીરી સંભાળતાં પહેલાં દીવાનની જાત મિલકત અને આબરૂને રાજ તરફથી કશી હાની ન પહોંચે એટલા માટે રાજ પાસેથી જામીન લેતા. આ જામીનગીરી કોઈ પસાટકા કે કોઈ ગૃહસ્થની નહીં, તેમ મહાજનની પણ નહીં. તે તો હડતાલ પાડીને બેસી રહે, પરંતુ વોતાની જામીન ગીરી ખાતર મરી ફીટે ને રાજની ઓખાત ખાટી કરી નાખે

એવા જવાબદાર સીરખ દીના ઉપરી અમલદારની યેવામા આવતી

આ સમયમા પોરણદર રાજની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ નબળી પડી ગઈ છે શાહુકારોનું મોટું લેણું થઈ ગયું છે કેટલાક ગામડા ગીરો મડાઈ ગયા છે ગીજ ખાણ બ્રિટિશ રાજની જામતી મત્તાએ લીઠા લીધો છે ત્રીજા ખાણ રાણા ખીમાજી અને રાણી રૂપાળી બા વચ્ચે ભારે અણબનાવ જિલો થયો છે આવી પરિસ્થિતિમા રાણા ખીમાજીએ એતા ગાધીને મુખ્ય દીવાનગીરી સંભાળી રાજને વ્યવસ્થિત કરવા કહ્યું

આ વખતે પોરણદરની દીવાનગીરી સંભાળવામા ભારેભાર જોખમ હતું છતાં એતા ગાધીએ હિંમત પૂર્વક એ જોખમ ખેડી રાણા ખીમાજી પાસેથી ચીરખ દીના ઉપરી અમલદાર મકરાણી ગુલદ જમાદારને જાનમાલ ઇજ્જત આપડની જવાબદારીનો જામીન લઈ પોરણદરની દીવાન ગીરી સંભાળી

દીવાન એતા ગાધીએ આવા કટોકટીના સમયમા પોતાની વિચક્ષણ બુદ્ધિથી અનેક પ્રકારનું માહત્તમ ખેડી રાજની આવક વધારી સુદરજી મવજીના કરજની ભરપાઈ કરી રાજ વહીવટને વ્યવસ્થિત કર્યો રાણા ખીમાજીએ એતા ગાધીની આવી કુશળ કામગીરીની કદર કરી વાર્ષિક ૧૦ હજાર ઠોરીનું વર્ષામન બાધી આપ્યું

આ કરજનો નીવેડો તો કર્યો પણ રાણી રૂપાળીબા અને રાણા ખીમાજી વચ્ચેના અણબનાવે ઉંચ સ્વરૂપ લીધું

બેય માણસને એટલું બધું મન દુ ખ થઈ ગયું છે કે ન
 પૂછે વાત રાણા ખીમાણ પામે ખીમા કોઠારી નામે એક
 ખજાનચી હતો તેનું લારે ચલણ હતું રાણા ખીમાણ એને
 પૂછ્યા વિના કશું કામ કરતા નહીં ખીમા કોઠારીનું એટલું
 બધું લેણું નીકળ્યું હતું કે એ કહે એમ જ થતું રાણી
 રૂપાળીબાને આ ગમતું નહીં, તેથી ખીમા કોઠારી રૂપાળી
 બાના કામમા આડે આવ્યા કરતો એટલું જ નહીં પણ
 એટલો બધો પેધી ગયેદો કે રૂપાળીબાને જરાય ગાંઠો
 નહીં

રૂપાળીબા જેવા બાહોશ રાણી પોતાના જ કોઠા
 રીની નેહુંકમી ડેમ માખી લે? આ બાબતની રૂપાળીબાએ
 ખીમાણ પામે ઘણી વખત ફરિયાદ કરી, પણ રૂપાળીબાનું
 છેવટ સુધી હાલ્યું નહીં એમાથી બેય માણસને પારાવાર
 મનદુ ખ થઈ ગયું એ ખટપટમા રૂપાળીબાએ ખીમા
 કોઠારીનું ખૂન કરાવવાનું કાવતરું કર્યું એમા પણ સફળતા
 મળી નહીં ખીમા કોઠારીને આ ખૂનના કાવતરાની ખબર
 પડતા દીવાન એતા ગાંધી પાસે પોતાનું રક્ષણ માગ્યું
 એટલે એતા ગાંધીએ ખીમા કોઠારીને રક્ષણ આપ્યું અને
 રૂપાળીબાને આવું પગલું ભરવા માટે ઠપકો આપ્યો ને
 કહ્યું કે “આવી ખટપટથી રાજ સુસીબતમા મુકાઈ જશે
 બ્રિટીશ મત્તા વાટ નેઈને જ ભેટી છે હાથમા બાનુ આવ્યું
 એટલી વાર છે તરત જ રાજ ઉપર જપ્તી મૂકી દેશે ને
 મારી દીવાનગીરીને લાછન લાગશે”

રૂપાળીબાને એતા ગાંધીની સલાહ ગમી નહીં ને

ઉલટાંના રોષે ભરાણાં. છેવટ ઓતા ગાંધીનું પણ ખૂન કરાવવાનો પ્રયાસ કરી જોયો. એમાં પણ કારી ફાવી નહીં. એટલે કુંવર વિક્રમાતજીને લઈને ભાણુવડ આવી રીસામણે બેઠાં.

આ અરસામાં રાણા ખીમાજીનું મૃત્યુ થયું. કુંવર વિક્રમાતજી નાના છે. રૂપાળીબા ભાણુવડમાં રીસામણે બેઠાં છે. એજન્સી તરફથી પોરબંદર રાજની તમામ વ્યવસ્થા ગીવાન ઓતા ગાંધીને સોંપવામાં આવી. આ વાતને આઠ મહિના વરસ વીતી ગયાં પણ ઓતા ગાંધી નથી કુંવરનો ભાવ પૂછતા કે નથી રૂપાળીબાનો ભાવ પૂછતા, રૂપાળીબાને આ માત આંખના કણા જેમ ખટકે છે.

કુંવર વિક્રમાતજી કે રૂપાળીબાનો ભાવ ન પૂછવાના તરણમાં ઓતા ગાંધીની રૂપાળીબાને હેરાન કરવાની કોઈ રીત ન હતી પરંતુ અન્યાય સામે અનુમવાની ગાંધીકુળની પરંપરાને જતી કેમ કરે ?

આ વખતે જામનગર ઉપર ભરડાના મોઢવાડા મામના મેર નાથા મોઢાનું (નાથો મોઢવાડિયો) બહારવટું નેરશોરથી ચાલી રહ્યું છે. નાથો મોઢો જામનગરના રાજમાં છુપટીઓ બોલાવી આભપરા કુંગરને પોલે પાણે આવતો છે. જામની ફાજ ટાઢ તડકો જોયા વિના રાત દિવસ ગડો ખૂંદીને કાળે હાડ આવી ગઈ છે પણ નાથો મોઢો હાથમાં આવતો નથી.

એક દિવસ રાણી રૂપાળીબાને વિચાર આવતાં ભણુવડમાંથી લીલા જોશી અને પૂંજ સાહેબે બોલાવીને

વાત કરી કે આ સોનાની મૂઠવાળી તલવાર અને આ રાખડી લઈને મારી જીલના માનેલ ભાઈ નાથા મોઢાને પહોંચાડો, ને કહો કે તારી જેન રૂપાળીબાએ આ રાખડી ને તલવાર મોકલ્યા છે તને વધારે કહેવાનું કે સમજાવવાનું હોય નહીં તું તો સો સો વાતોમા સમજે છે કે હું અત્યારે કેવા દોયલા દિવસો કાઢું છું ।”

લીલા જોશીને પૂજે માઉ તલવાર ને રાખડી લઈને પોવે પોણે આવ્યા

નાથા મોઢાને કાઢે રાખડી બાધી તલવાર ભેટ આપીને વાત કરી કે “મા રૂપાળીબાનું હું ખ જોયું જાય એમ નથી એની વાત માલગતા તારા આલ પરાના કાળમીઠ પાણા પણ પલળી જાય અને આ જાડવા પણ મુસકે મુમકે રડી પડે એમ છે માને માથે હું ખના ડાલ જિગ્યા છે પણ કહેવું કેને ? એવી વાતો લાગઠ તો કહેવાય નહીં માને ધયુ કે કેવા જેવો તો મારો બાઈ છે એક નાથો મોઢો એટલે અમને મોકલ્યા છે”

લીલા જોશીને મોઢથી રૂપાળીબાના હુંખની વાત માલગતા નાથો જેઠો હતો ત્યાથી જિલો ધઈ ગયો આખો વાલ હી ગગાવરણી ધઈ ગઈ કોધના આવેશમા રૂવાડી ઠરડાઈ ગઈ અગમા મુજરી આવી હાતની કકડાટી જોલાવી હોઠ પીમવા લાગ્યો તલવારની મૂઠ હાથમા કમીને જોલ્યો “એવો જે માથાનો માનવી કોણ છે ? કેની માએ મવાશેર મૂઠય બાધી છે તે નાથો જીવતા મા રૂપાળીબાને કોથવે ?

શું એને જીવવું નથી ? એનું આવી ખૂટયું છે ? કોણ છે ઈ
માણસ, વાત તો ક્યારે ?”

“ખીજો કોણ હોય નાથાભાભા ! અટાણે તો પોર
બંદર રાજમા ચોતા ગાધી જેટલું કંઈ એટલું થાય છે
બાધે છોડે બાબરિયો થઈને બેઠો છે ચોતાની આખ્યું
ચોડયે ગઈ છે પણ માવજને કહે કોણ કે તાડે મોહું
ગંધાય છે !”

“લલો થઈને હું સમજું એમ વાત ક્યારે લીલા
જેશી ! આમ જોળજોળમા મને ખબર ન પડે જે કહેવાનું
હોય ઈ અને જે કરવાનું હોય ઈ જોય ઝટ કહી દે કે માટે
શું કરવાનું છે ?”

“નાથાભાભા ! કહેવાનું ખીજું શું હોય ? આપણી
મા રૂપાળી બા ભાણવડમા નિનાધારની જેમ બેઠા બેઠા આસુડા
પાડે છે ચોતા ગાધીએ રાજમાથી પગલું ભૂમી નાખ્યું કે
“તું મને પૂછવાવાળી કોણ ? પોરબંદર જાય તો કુવન
ઉપર પુરેપુરું જોખમ છે ક્યારે કાસળ કઢાવી નાખે એ
કહ્યું કશું ન જાય હવે તો કુવર વિકમાતળ પોરબંદરની
ગાત્રી ઉપર આવે તયે ચાચુ કોરણ કે જેઠવા ભાયાતો
પણ ફરી બેઠો છે એ પણ ચોતાથી ગડય નાખે છે એટલે
એની હા એ હા અને એની ના એ ના કરે છે ને મદારીના
વાદર્યા જેમ ચોતા નચવે એમ નાચે છે, એજન્ની પણ
ચોતાને પૂછ્યા વિના પગલું ભરતી નથી હવે ચોતાને ડેની
ખીક ? એટલે માને તો જીવે ત્યાસુધી આમનેઆમ ગતે
પાણીએ રોવાનું રહ્યું”

“લીલા જોશી ! સમજી ગયો હવે તમે જોટી થાવમા ઝટ ઘર લેળા થઈ જવ અહી રે'વામા સાર નહી માને કે'જો કે નાથે કહ્યું છે કે મને લાઈ કરીને જે રાખડી મોકલી છે એના બદલામા જેનને વચન આપું છું કે આજથી એક મહિનામા ચોતા ગાધીના હાડકા અલડાવી લાયાતોને મોઢે ચૂનાના પાવરા ચડાવી દુશ્મનની આખ્યું આજી કુવર વિક્રમાતજીને પોરખ દરની ગાદીએ ન બેસાડું તો જાણજે કે નાથાની માએ નાથાને વાડયેથી લીધો છે ઝાઝી વાતે ગાડા ભરાય બસ, મને ખીજું નો આવડે આટલું કહી દેજે હવે હું છું ને ચોતો છે હવે તમે ઝટ લાગવા માડો અહી જોટી થાવામા માલ નહી મારે પ્રાક્ષણની થાપણ કેાણ સાચવે ? અને લીલા જોશી ! જે ભૂલી ગયો માને કે'જો કે હવે ભાણવડમા નહી રે'તા પોરખંદર લેળી થઈ જાય હું પોરખંદર ઉપર ખાખકું એટલી જ વાર છે

★

[૨]

જ્યારે ગાંધીજીના ઘર માથે તોપું મંડાણી

લીલા ભેશી અને પૂંઘા સાઉના પાસા પોખાર પડ્યા. બેય જણુ ભારે પોરસમાં આવી ગયા. નાથાને સંદેશો લઈ આભપરાની વંકી ગાળીઓમાં કાળાંભેથી વાંદર્યા બિતરે એમ સરકીને લાણુવડ ભેળા થઈ ગયા. રૂપાળીબા પાસે આવીને વાત કરી કે; “હવે તમારા હુઃખનું અને એતા ગાંધીના સુખનું આયખું લરાઈ ગયું છે. જેટલાં વરસ કાઢ્યાં એટલા હી નહીં કાઢવા પડે હવે આપ અહીં નહીં રહેતાં પોરખંદર જઈને રહેવાનું રાખો. ચોકખું કહ્યું છે કે પોરખંદરની રાજમાતા બીબની એશિયાળી થઈને રહે એ વાત મને જરાય ગમતી નથી.”

રૂપાળીબાને નાથાના સમાચાર મળતા ખાત્રી થઈ ગઈ કે નાથો જેટલું બોલ્યો એટલું પાળવાનો જ છે. એટલે પોતે લાણુવડથી પોરખંદર આવતાં રહ્યાં.

નાથા મોઢાએ તૈયારી શરૂ કરી. પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મારફત ચારે બાજુ ખબર મોકલી દીધા ને એક

પછી એક જુવાનોની લંગાર લાગી. આલપરા ને પોલે પાણે
 મેર આયર રખારી સંધી ને મકરાણીના હબરેક અવરકંધા
 જુવાનો લેજા થયા. પણ પાટુ મારીને પાતાળમાંથી પાણી
 કાઢે એવા છે. માગ્યાં માથાં આપીને વટની ખાતર ટુંકડે-
 ટુંકડા થઈને વેરાઈ જાય પણ મોઢામાંથી નમાલું વેણુ ન
 કાઢે એવા છે. ધીંગાણાના જેલ જેલવા હથેળીઓ મસળીને
 પગની ખડતું નાખી રહ્યા છે. ભૂજઓ ફાટય ફાટય થઈ
 રહી છે. નાથે મોઢે બધાને માંડ થયું રાખી ને એતા
 ગાંધીને કે'ણુ મોકલાવ્યું કે: “રાજમાતા રૂપાળીબાનું
 મનદુઃખ મટાડી કુંવર વિક્રમાતજને ગાદી સોંપી દે,
 નહિતર જ્યાં દેણું ત્યાં ન મારું તો તું બાપ ને હું
 દીકરો. એટલામાં સમજી જાજે. લાયકાના વેણુ એક જ
 હોય બે ન હોય, નાથો મોઢ્યો ઈ લોઢે લીટો ને પટોળે
 ભાત સમજી લેજે !”

સિંહ ગમન શૂરાવચન, કેળ ફળે એક વાર;
 તરિયા તોરણુ (અને) હમીરહઠ, ન ચડે ફળ વાર.

નાથા મોઢાનો જસો આવ્યો પણ એતા ગાંધીના
 મનમાં એસાણેય નથી. આતો સિદ્ધરાજના મહામંત્રી
 મુંબલશાના ટોડાનો માણસ. એ એમ કાંઈ મચક આપે
 ખરો ? ઘડીક બળડાટ કર્યો કે “લે ! જસો મોકલ્યો છે.
 ભાદરવાનો લીંટો વડને કહે છે કે આઘો ખસી જા. એવા
 ફૂતર્યા તો લસ્યા કરે. એમ નાથાના જમાથી હું બીઈ
 જાવતો પોરબંદરની દીવાનગીરી કેમ થાય ? એતાને
 મારવો છે તે જાણે કેમ નાનીનું ઘર હોય ! આવરે મારો

નાથો ! ચકલી ફડકે ચડી, હું તો જાણે કેમ વાટને
ખેપીઓ હોય ! ઈ સમજતો શું હશે ?” આમ ઘડીક વાત
કરીને પછી જાણે આ વાતને જાણતા જ નથી એમ
વિસરી મૂકી.

નાથે પહેરેક દિવસ વાટ જોઈ, પણ એતા ગાંધી
તરફથી વળતા કાંઈ સમાચાર આવ્યા નહીં એટલે નાથો
કાળા નાગની જેમ ધૂવાંકૂંવા થઈને કુતકાર નાખવા લાગ્યો.
જુવાનોને પકકાર કર્યો એવા ટપો ટપ હજારેય ખડકમદાર
તૈયાર થઈ ગયા. પાડો પાડાને કાઢે એમ એક બીજાને
ઓસાલવતા પોરખંદરને મારજે વાળે વાજ બિપડ્યા.

એતા ગાંધી કંઈક અભિમાનમાં અને કંઈક ગદ્ગદતામાં
રહ્યા. એવામાં એક દિવસ નાથો કટક લઈને વેયાના ટોળા
ઉપર બાજ ત્રાટકે એમ ઓચિંતો પોરખંદર ઉપર ત્રાટક્યો.
ગઢના દરવાણીને એક જ ભડાકે ઉડાડી યાણાને ફરતો થેરો
દઈ લીધો. દાડૂ ગોળાને હથિયારનો કબજો સંભાળી લીધો.
મોવડી અમલદારની છાતી સામે ભાલું તોળીને કહ્યું કે
“રૂપાળીજાનો હુકમ છે, એતા ગાંધીના મકાન ઉપર તોયો
નાંગળી જીવતો હાથ કરો. બોલો હુકમ માનવો છે કે
નહીં ? નહીંતર આ તમારી ખેરખને મારા જુવાનો ગાજર
મૂળાની જેમ ચાવી જવાના છે. હું નાથો બેઠાં રાજમાતા
ઉપર જીલમ ઈ એય તે તેલપરી ને હીંગનો તોળવાવાળો
વાણીઓ કરે ? તે મલકમાંથી મેર મરી પરવાર્યા છે ?”

સીમાડે સાવજ તણે, બાકરથી કી . બેસાય;
જેતા ! જોણ કહેવાય; અચરજ આલણરાઉત !

ઘેરખના અમલદારને નાથાનો હુકમ માન્યા વિના કોઈ આરોવારો હતો નહિ, કારણ કે દારૂગોળો ને હથિયારનો કબ્જો નાથાના જીવાનો સલાખી ને માથે હામચી ખૂદી રહ્યા છે હા ના કર્યા લેજો કેકનો કડૂસલો વળી જાય એમ છે જેથી અમલદારો કબુલ કરી ને ઘેરખને હુકમ દીધો એટલે તોપોને રેકડા બેડાવી ઓતા ગાધીના મકાન ઉપર નાગળી દીધી માડી હડેડાડી બોલવા ધરતી ધણેણી ઊઠી મકાનના પાયા ધુજવા લાગ્યા પોરખ દરમા આમ ઓચિતુ ધમસાણુ જોઈ ધોળે નીચે સોપો પડી ગયો કોઈ માઈનો પૂત બહાર નીકળીને ત્રાસી આખેય હેરતો નથી ઓતો ગાધી પોતાના મકાનમા કેદી ઘઈને બેસી ગયા અધારિયા ઓરડામા ફડકે સાસ અધર ચડાવીને કહે છે કે “હિ ભગવાન આમાથી તો તુ જીવાડય તો જીવીએ !”

મકાન ઉપર આમ ઓચિતો ત્રાસીરો બોલતા મકરાણી શુલદ જમાદાર પોતાના બેડા સાથે લેઠમા જમૈયો ને છાતીએ બધૂકનો ફૂદો ચડારી દોટ દેતો દરવાજો આવીને સીમાડાના ખાલા જેમ ઊભી ગયો સામે જમની દાઢ જેવા હજારેય જવામદો હમચી ખૂદી રહ્યા છે જાણે જૂખી જૂતાવળ ઊમટી હોય નહી ?

જમાદાર શુલદ મકરાણીના ચહેરા ઉપર ખીકતુ નામ નિશાન નથી અરે એનું ડુવાડુય ફરકતુ નથી એના મોઢામાથી મરદાનગી ભર્યા ફરી ફરીને એક જ વેણ નીકળે છે કે

“મેરી જામીનગીરી હે, મે કભી નહી હટુ ગા મે

મરેગા એર મારેગા. યે મકાન એતમચંદ ગાંધી કા હે. મગર સલામતીકી જવાબદારી મેરે સરપર હે, રાજમાતાને યે ખુરા કિયા. એતમચંદ ગાંધી જેસા નેક આદમીકો દગા દિયા. મેં યહાં મર જાઉંગા. મેં કલ્હી નહીં હટુંગા. મેં મકરાણી હું, મેરી જમીનગીરી હે. મેં ઇન્સાન હું, મેં મુસલમાન હું, મેં ઉનકા નમક ખાયા. હટ જા...વ ! હટ જા...વ !”

આમ કાનના પડદા તોડી નાખે એવા પડકાર કરતો જન્મજને વહેતી કરીને એકધારે મંડાઈ ગયો. સામેથી પણ ખંધૂકોની ધાણી ફૂટવા લાગી છતાં સામી છાતીએ ગોળીઓ છલતો જાય છે અને કંઈકનો સોથ વાળતો જાય છે. એમ કરતો ઠેક શ્રી નાથજીની હવેલીના પગથીઆ મુધી આવ્યો. ત્યાં સામેથી જોરદાર મારો ચાલુ થતાં મકરાણી નવરાત્રીના ગરબાની જેમ વીંધાઈને એક બાજુ ઢળી પડ્યો.

ભડ સોહિ પહેલો પડે, સીલ વિલગ્ગાં એક;
નેણુ બચાવે નાહરા, આપ કલેજે દેંક.

જમાદાર શુલંદ મકરાણી મરાતાં જોરજો મકાનનો કબજો સંભાળી એતા ગાંધીને હાથ કર્યા. નાથો મોઢો સીધો દરબારગઢમાં આવ્યો. રાજમાતાને કહ્યું કે “વગડાવો ઢાલને શરણાયું, પેરાવો કુંવર વિક્રમાતજીને રાજપોશાક, કરો કપાળમાં રાજતીલક” આમ તાબડતોબ તૈયાર કરાવી કુંવર વિક્રમાતજીને પોરણદરની ગાદીએ બેસાડી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી રવાના થઈ ગયો.

રૂપાળીબાએ રાજનો કારભાર સંભાળી પોરબંદરના પાઠક કુટુંબને દીવાનગીરી આપી.

ઓતા ગાંધીને ખીજ કોઈ શિક્ષા નહી કરતાં પોરબંદરથી હુકુમત કરી કુતિયાણા મોકલી દીધા, ને એમના મકાનને કડીએ ચડાવી.

રાજમાતા રૂપાળીબા રાજવહીવટમાં ઘણાં બાહોશ હતાં. એમણે સ્વતંત્ર રીતે પણ રાજનો સુંદર વહીવટ ચલાવ્યો. આથોઆથ એટલાં જ ડંખીલાં અને વાતજલાં પણ હતાં. પોરબંદરમાં કેદારેશ્વર મંદિર અને રૂપાળી બા તળાવ તેમણે બંધાવેલ છે. અત્યારે આ તળાવની જગ્યાએ શેઠશ્રી નાનજીભાઈ તરફથી બાગકેા અને બહેનો માટે પબ્લીક ગાર્ડન બનાવી તેમાં મહાત્માજી, પંડિતજી અને સરદારશ્રીનાં બાવલાં મૂકવામાં આવ્યાં છે, તે જગ્યાએ રૂપાળીબા તળાવ હતું.

નાથા મોઢાની જીત થઈ ને આંખ્યું ચોડે ગઈ. કોઈની લે વિના જામનગરનાં ગામડાંને માંડયો બુહટાવવા. રાત પડી નથી ને એક બે ગામ ભાંગ્યાં નથી. વસ્તી ત્રાસી ગઈ. જામની ફ્રાજને પણ રખડપાટ કરીને પીંડીએ પાણી જિતર્યાં. એટલે એજ-સીમાં ફરિયાદ કરી કે પોરબંદરરાજ નાથા બહારવટીયાને સાથ આપી અમારાં ગામડાં લૂંટાવે છે. અને આલપરામાં આશરો આપી તમામ સગવડ પૂરી પાડે છે. માટે નાથાને કબજે કરવા પોરબંદર રાજ ઉપર ઢબાણ થવું જોઈએ.

એજન્સીએ જામનગરની ફરિયાદ સાંભળીને પોરબંદર ઉપર લીંસ કરી કે નાથા મોઢાને છુવતો અગર મરેલે હાથ કરો, નહિતર રાજ ઉપર જપ્તી મૂકવામાં આવશે.

એજન્સીનો રૂકકો આવતાં રૂપાળીબા મૂંઝવણમાં મુકાણાં. ઓતા ગાંધી ગયા પછી પોરબંદરનો એજન્સીમાં લોજિયોય લેરૂ નથી. કોઈ કાંઈ સાંભળતું જ નથી, એટલે ત્યાં કાંઈ કહેવા જેવું નથી. રાજનું મેનેજમેન્ટ અણસાવવા માટે નાથાને કબજે કરવાનો એક જ ઉપાય છે, એટલે રૂપાળીબાએ નાથાનાં સગાં સંબંધી તથા કેટલાક મહેર આગેવાનોને બોલાવીને કહ્યું કે, તમારે નાથાને ગમે તેમ કરીને હાજર કરી દેવો જોઈએ, નહિતર રાજ બોઈ બેસશું.

“વિક્રમાતજને ગાદીએ પણ તમે બેસાડ્યો છે અને અટાણે સુસીખત વળતે લેરે પણ તમારે જ રહેવાનું છે.”

રૂપાળીબાના કહેવા સુજળ નાથાને સમજાવવા માટે મેર આગેવાનો રીણાવાડા ગામે લેજા થયા ને ત્યાં નાથાને તેડાવીને વાત કરી કે “તારી ખાતર આખી નાતને સીલવું પડે છે. એજન્સીએ ચારે બાજુથી અજગરની જેમ ભરડો લીધો છે. કેંકના ગરાસ ખાલસા થાશે ને કેંકને જેલમાં પૂરીને સોડવી નાખશે. આમાંથી બચાવવા હોય તો તારે હાજર થઈ જવું જોઈએ.”

નાથે કહ્યું કે “મારી ખાતર આખી નાતને ખમવું પડતું હોય તો મને હાજર થાવામાં વાંધો નથી, તેમ મને હવે કોઈ અબળખા પણ નથી રહી. જામનગરને ધોળો દીએ

તારા દેખાડી દીધા છે. ચાર ભેંસુંના સાટામાં જન્મની ભેંસુંનું ખાડું ઘર ભેળું કરી મેં મારું કામ પુરૂં કર્યું છે.”

નાથાની કબૂલાત લઈ મેર દાયરો પાછો ફર્યો એટલે રસ્તામાં કુછડીના પરબત મેરે કહ્યું કે, ભાઈ ! આ વાત મને કબૂલ નથી. નાથા જેવા વીર મેરને હાથોહાથ કસાઈને બકરો સોંપે એમ સોંપી દેવા બેઠા છો તે શરમાતા નથી ? થુડું થડા છે. હું તો તમારા પારખ્યા બેતો હતો. દુનિયાને મોહું શું બતાવશો ? કંઈક તો વિચાર કરો આમ બધાયની ખુદ્દિ બેર કાં મારી ગઈ ?

‘દશમેં એક દહીવાણુ; દોરંગો આછાણી દલી;
ખંડ બરડે ખુમાણુ, નર તું બીજે નાથીઆ.
અગિયારે અભંગ લોકુંમાં લેખાત;
નાથા જનમ નથાત, વંશમાં વાંશિયાંગરાઉત !

‘આ રાજ બારોટના દુવા સામું તો કોક જુઓ ! લાખ લાખના વેણુ ઉપર પાણી ફેરવી દેવું છે ? મેરના ઘરની કોઈ છાંટ નહીં હ્યે બે આવું ખૂટામણુ કરશો તો ! આપણાથી આ ખોટય નહીં ખવાય. હું તો આ વળ્યો પાછો.’

એમ કહી પરબત નોખો તરી ગયો એટલે એની સાથે લાધવો મેર ને બીજા છ જણ પણ પાછા વળી ગયા. નાથા પાસે આવીને કહ્યું કે ‘અમારે આવી ખોટ નથી ખાવી. માટે હાજર થાવું ન થાવું ઈ તારી મરણ. અમે કંઈ કહેતા નથી. તારી મરણ પડે એમ કરવાનું છે. અમારા

માથે જે વીતશે એ લોગવી જવા તૈયાર છીએ પણ આવા પાછાં લેના અમે નથી ભજતા.”

પરખત કુછડીએ આમ વાત કરી એટલે નાથે હાજર થવાનું બંધ રાખ્યું.

પૂંને ખસતરિયે રૂપાળીબા પાસે આવીને ઠાવકેા થાવા વાત કરી કે: “આપણું પરખત કુછડીએ કાંત્યું પીંજ્યું કપાસ ક્યુંને ખીલ્લ છ જણુ પણ એની લેખા ભળી ગયા, નહિતર નાથો તો હાજર થઈ જવાનો હતો. પણ આ ઘરનો ઘાતકી ધ્યો. આપણે એક ચોતાની પાડ્ય કાઢી ત્યાં આ પરખત ખીલે ચોતો જાયો.”

રૂપાળીબાએ પૂંની વાત સાંભળીને તુરત જ બેખરને હુકમ કર્યો કે “એ સાતેય ને હાથકડીઓ પેરાવી દરબારગઢમાં હાજર કરે!”

હુકમ થતાં બેરખે સાતેય જણને કબજે કરી હાથકડીઓ પેરાવી હાજર કર્યા, તેમાં લાધવા મેરે તો રૂપાળીબાની સામે જ હાથ મરડીને લોઢાની કડીઓ લાંગીને ફેંકી દેતાં કહ્યું કે “આલે તારી બંગડિયું!” એમ કહી વાંદર્યાની જેમ લાગ્યો દરબારગઢની મેડી ઉપર ચડવા. એને એમ કે મેડી ઉપરથી કુંવર વિક્રમાતજને ઉપાડી લઉં. લાધવો જેમ ફૂદીને મેડીની બારસાખ પકડી અંદર સરકવા જાય છે ત્યાં પૂંને હડી કાઢીને એના પગ પકડીને ખેંચી રાખ્યો. ત્યાં તો આરખે આવીને વાંસામાં મમૈયાનો ધા કર્યો એવો લાધવો ત્યાં જ મરણ પામ્યો.

ખીજા છએ જણને તોપને મોઢે ઊભા રાખી ઉડાડી દેવાનો હુકમ કર્યો. આ છએ જણ હસ્તે મોઢે તોપને મારએ આવ્યા ને કહ્યું કે “આવી ખૂટામણ કરી નાથા મોઢા જેવા વીર પુરૂષને પકડાવી દેવાની બદનામી ચોરતાં તોપને ગોળે મરી જતું બહેતર છે.”

આ છએ જણને તોપને મોઢે ઊભા રાખીને ઉડાડી દીધાં. ચોરખંદરમાં વીરડાના નાકા પાસે આ છએ જણની ખાંસીઓ મોજુદ છે.

ચોરખંદર રાજ ઉપર એજન્સી તરફથી જપ્તી બેસવાના લણુકારા વાગવા લાગ્યા એટલે રૂપાળીબાએ પૂંજને બોલાવીને પૂછ્યું કે “નાથાને હાથ કરવા હવે શું કરવું ? ગમે તે ઉપાય કરો નહિતર રાજ ગયું સમજો !”

પૂંજે કહ્યું કે “નાથાને કોઈ ફેજ પૂજે એમ નથી, તેમ કોઈ ખીજે રસ્તો નથી. નાથાને હાથ કરવા માટે એક જ ઉપાય છે, જો દગો કરીએ તો જ નાથો મરે એમ છે.”

રૂપાળીબા તો રાજકારણમાં પારંગત છે. એમને કાંઈ શીખવવું પડે એમ નથી. તરત જ મેલી રાજરમત શરૂ કરી. “છલબલહી કરહુ શત્રુ વિનાશ.” જે નાથો એક દિવસ વિક્રમાત્મનો મામો બની ગાદીએ બેસાડી ગયો, એ જ નાથાને મારવા માટે રૂપાળીબાએ પોતાના ડાબલા-માંથી ઊઘામાં ઊંચું ઊઠિયું ઝેર કાઢીને પૂંજને આપ્યું.

પૂંજે ઝેર લઈને હાથલા ગામે આવ્યો. મેરના

ગોર હરજી ધાનકીને ખૂટવ્યો. બ્રાહ્મણ પૈસાને લોલે વિશ્વામઘાતી બન્યો. નાથાને રાતે વાણુમાં ઝેર ફીધું.

એક કોળિયા પેટમાં ગયા ત્યાં નાથાને બળર પડી ગઈ એટલે ટુંપાતી જીભે ગોરને કહ્યું કે:

‘મને આમ દગો કરીને નો’તો મારવો. મારે માની છાતીએ મરવું હતું. પણ ઠીક, તને લામણને થું કડું? નહિતર મરતાં મરતાં પણ તારો નરદીઓ તો ચૂસી બઈ એમ છું, પણ એ કાંઈ નથી કરવું.’

એટલું તો માંડ બોલાયું ત્યાં નાથો ઢળી પડ્યો. પછી પૂંજે મૂવા માથે બંધકના ઘા કરીને નાથાનું માથું કાપી લઈને પોરબંદર આવ્યો એટલે રૂપાળીબાએ નાથાને જેર ક્યાંના એજન્સીને બળર આપ્યા:

પોરબંદરથી હજાર થઈ એતા ગાંધી કુતિયાણા આવી ગયા છે, એવા બળર જુનાગઢના નવાબને થતાં બાંબાં માન મરતબાથી જુનાગઢ બોલાવ્યા તે વખતની એક બહુ જ પ્રચલિત વાત કહેવાય છે કે ન્યારે નવાબે એતાગાંધીને કચેરીમાં બોલાવ્યા. ત્યારે એતા ગાંધીએ નવાબને ડાબા હાથે સલામ ભરી. એનું કારણ પૂછતા એતા ગાંધીએ નવાબને કહ્યું કે જે હાથે પોરબંદરના રાણાને સલામ ભરી એ હાથે બીજાને સલામ ભરાય નહીં. એટલા માટે મેં ડાબે હાથે સલામ ભરી છે.

આવી વાતો ઘણા માટે કહેવાય છે. એતા ગાંધી

જેવા બુદ્ધિશાળી કારભારી અને વણિક ખમીર આવેા અવિ-
 વેક કરે નહીં. વળી પોતે નવાબની રૂયત છે, કુતિયાણામાં
 એમના મકાન છે. એ સંજોગોમાં નવાબના અપમાનની વાત
 બંધ બેસતી નથી પણ ખરી હકીકત બુદ્ધી જ છે.

[૩]

નોધારાનો નાથ

જે દિય ગાંધી જલમિયો, નોધારાનો નાથ
અંગ્રેજોને ઉચાટ, હિંસાતળ વળવા ચિયાં.

જૂનાગઢના નવાબ બહાદુરખાને એતા ગાંધીને જે
જગ્યા સંભાળવા કહ્યું તે જગ્યા સંભાળવામાં ક્યારેક પોર-
બંદર રાજ સામે ઝગડામાં ઉતર્યું પડે એવી પરિસ્થિતિ
હતી. એટલે તે જગ્યા સંભાળવાની ના કહી પોરબંદર
રાજ્ય સાથેના પેઢીધરના સંબંધનું ગૌરવ જાળવી એમના
નિમકની યાદ કરી કહ્યું કે 'પોરબંદર સાથે મારે મતભેદ
થતાં છૂટો થયો છું એટલું જ, બીજું મારે કોઈ વેરઝેર
નથી. આપ કહો છો તે જગ્યા સંભાળું તો હું નિમકહ-
રામ કહેવાઉં'.

છણુરો અન્નજળ ખાઈ, ખત ઇણુરો ખોટો કરે;
વાઠો જડા મૂળસે જાય, રામ ન રાખે રાજિયા.

'જેના ઘરનું આજે આઠ આઠ પેઢી થયાં અનાજ
ખાતા આવીએ છીએ એ રાજની વિરૂદ્ધમાં જાઉં' તો તો
અમારી ગાંધી કુળની પરંપરાને હંમેશને માટે કાળો દાગ

લાગી જાય. મારાથી એકની લાખેય આપ કહો છે તે જગ્યા સંભાળી શકાય એમ નથી. આપ બીજી ગમે તે જગ્યા આપો તો સંભાળવા તૈયાર છું.

ઓતા ગાંધીને નવાળે કહ્યું કે ‘હજી તમારું મુકક-દર જોર કરતું હોય એમ લાગતું નથી, નહિતર આવી ઉચ્ચ દરજ્જાની જગ્યા સંભાળવાની ના પાડો નહિ, હજી પણ સમય આપું છું કે તમે વિચાર કરીને જવાબ આપો.’

ઓતા ગાંધીએ કહ્યું કે: ‘નામદાર ! વિચાર કરવા-પણું કશું છે જ નહિ. વગર વિચારે જવાબ આપે તે વાણિયો ન કહેવાય. મેં બરાબર સમજીને જ આપને જવાબ આપ્યો છે. એમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી.’

નવાળે ઓતા ગાંધીની આમ ખૂબ કસોટી કરીને કુતિયાણા મહાલના વહીવટદાર તરીકેનો ફકરો લખી આપ્યો. એટલે ઓતા ગાંધીએ કુતિયાણા મહાલના વહીવ-ટદારની જગ્યા સંભાળી. ત્યારથી નવાળની નોકરીમાં દાખલ થયા ને કરમચંદ ગાંધીને પણ જામદારખાનાની નોકરીમાં દાખલ કર્યા. કળા ગાંધી સંવત ૧૯૦૩ની સાલ સુધી નવા-ળની નોકરીમાં હતા.

ઓતા ગાંધીને છ દીકરા. તેમાં પ્રથમ પત્નીથી વલ્લભ, પિતામ્બર, રતનજી અને જીવનલાલ. બીજી પત્ની લક્ષ્મી-બાઈથી કરમચંદ; અને તુલસીદાસ ઉદ્દે ચકન ગાંધી. તેમાં ઓતા ગાંધીના મુત્સદ્દીગીરીના સંસ્કાર સૌથી વધારે કરમ-ચંદ ગાંધીમાં જિતર્યા. કરમચંદ ગાંધી પણ એમના પિતાની જેમ કળા ગાંધી એવા ટુંકા નામથી ઓળખાયા, તેઓ

પણ એતા ગાંધીની જેમ મહાન સામ્યશાળી અને પંડિત-
કરમી માણસ હતા. દેખીતું કદાવર શરીર ને ચહેરે મોરે
દેખાવડા હતા. કાંઠે પાંચ હાથ પૂરા, લરાઉદાર મોઢું. કાનની
ખૂટ સુધી મૂછોના થોલીઆ રાખતા. માથે નગરી પાઘડી
બાંધતા ને પગની ઘૂંટી સુધી જાડી ધોતી પહેરતા શુકાદંક
અંગરણું ને ખંભે બગલાની પાંખ જેવી છેડાવાળી ખંભાઈ
રાખતા. જોતાં જ માણસ માતરના મન ઉપર છાપ પડી
જતી. એટલા જ વહેવાર કુશળ બુદ્ધિશાળી અને તર્કવાદી
હતા. રાજકારણની અનોખી આવડત એની રંગેરંગમાં રમ્યા
જ કરતી.

આ શિક્ષણ એમનાં માતૃશ્રી લક્ષ્મીબાઈ એ નાનપણ-
થીજ આપેલું હતું. લક્ષ્મીબાઈ પણ ઘણાં જ વહેવાર
કુશળ અને અડીખમ હતા. તેમજ આસ્તિક, ધર્મ પરાયણ
અને હયાળુ સ્વભાવના હતા. એટલાંજ નહિ અને ટેકીલાં
હતાં. રાજકારણમાં પણ બરાબર સુમનસુ ધરાવતાં. રાજ-
રાણીઓની વચ્ચે જેસી બેઠકથી વાતો કરતાં. ઘણાજ
પ્રતિભાશાળી અને ગરીબોને મદદ કરતાં. કોઈ દુખી માણસ
જોઈ દ્રવી પડતાં. આગા ફરીયાદીની તકલીફ એતા ગાંધી
પાસે રજૂ કરતાં અને કેટલાકના દુખનું નિવારણ જાતે
કરીને એતા ગાંધીને કહેતાં એટલું કરી આપણું પડતું. એતા
ગાંધી લક્ષ્મીબાઈની વાતને ક્યારેક અનાદર કરતા નહીં.
સમજી શકાય એવી વાત છે કે એક તો ડાહ્યા માણસ છે
વળી લક્ષ્મીબાઈ બીજું ઘર છે. આગલા ઘરના ચાર ચાર
દિકરા છે. બેયની ઉંમરમાં પણ ઠીક ઠીક અંતર છે. એટલે
આમ સમજીને રાજી રાખે તો ઘરસંસાર સુખરૂપ થાયે.

કળા ગાધીના જીવન ઘડતરમા લક્ષ્મીબાઈનો મોટો ફાળો હતો તેમને નાનપણથી રાજકારણનું શિક્ષણ આપવામા આવેલું

તેઓ પણ બીલકુલ નિડર ટેકીલા હિંમતવાળા સ્વાભિમાની અને સાથે માથ કોધી સ્વભાવના હતા સાચી વાતમા કોઈની શેફમા દબાયા સિવાય મોટાચમર બધીને મોઢામોઢ કહી દેતા અચકાતા નહી

એજન્સી સામે પણ સાચી વાત કરવામા એણે કોઈ દિવસ પાછુ પગલુ બચુ નહોતુ, તેમ તેની હા એ હા કરીને ખોટા ગાલ વગાડયા નહોતા

રાજ વહીવટમા ગમે તેવા આટી ઘૂટીવાળા કામ કાજ ઊકેલવામા કબા ગાધી કોઈદિવસ મુઝવણમા મૂકાણા હોય એવુ બન્યુ નથી તે ઘણા જ બાહોશ, વહેવારને નિસ્વાથી અમાત્ય હતા

એક તો ગાધી કુળની આગવી મુત્સદીગીરી અને નાનપણથી જ પોતે જૂનાગઢમા નોકરી કરતા એટલે રાજ વહીવટના સ પૂર્ણ જાણકાર થઈ ગયા છે

સ વત ૧૮૯૮મા પોરબદર રાજમાતા રૂપાળીબાનુ અવસાન થયુ અને મહારાણા વિક્રમાતજીએ રાજ્યની તમામ જવાબદારી સંભાળી તે વખતે દીવાનગીરી તો પોરબદરના પાઠક કુટુંબ પાસે જ હતી

પોરબદર રાજને નાણા બીડ તો પ્રથમથી જ એકધારી ચાલી આવે છે રાજ ઉપર સુદરજ નામના ગૃહસ્થની પેઢીનુ ૮૦ લાખ રાણનુ કરજ થઈ ગયુ છે જે

કે રાણા વિક્રમાતજના જીવનમાં એવી કોઈ ઉડાઉગીરી કે
 ખીજે કોઈ દોષ હતો નહીં. તેઓ સાવ સાદા અલભ્ય અને
 જીનવાણી વિચારના માણસ હતા. તેમજ ખીલકુલ નિરવ્ય-
 સની હતા. અફીણ દારૂ કે એવું કોઈ કેફી પીણું પોતે લેતા
 જ નહીં. તેમ પરમ શિવ ભક્ત ધર્મપ્રેમી અને ક્ષાત્ર ધર્મના
 ઉપાસક હતા. તેઓ ક્ષત્રી ધર્મના ગૌરવ મુજબ નીચા
 નમીને હાલતા જ નહીં. એક વખત પ્રાંત સાહેબે એના
 તંબુમાં બોલાવ્યા. તંબુનો દરવાજો જરા નીચો હતો,
 એટલે નમીને અંદર જાય તો જ જઈ શકાય એમ હતું,
 એટલે વિક્રમાતજએ લેડમાંથી જમૈયો કાઢીને તંબુના દર-
 વાજ ઉપર ફરડ કરતો ચીરો પાડીને પછી સીધેસીધા હાલીને
 અંદર ગયા. તેમને ગોરા અમલદારો સાથે ખિલકુલ ભળતું
 નહીં. તેથી એજન્સીએ તેમની હુયાતીમાં જ પોરખંદરનું
 મેનેજમેન્ટ કરેલ. પોરખંદરમાં ભોજેશ્વરનું મંદિર રાણા
 વિક્રમાતજએ પોતાના મુળ નામ ઉપરથી બંધાવ્યું છે.

ખીજ વાત કહેવાય છે કે તેઓ અનાજનો ખુબ સંગ્રહ
 રાખતા. વરસો સુધી ખાણ્યમાં ભરી રાખતા. વધારે આવી
 ગયું હોય તો નોકરોને પગારમાં પણ અનાજ આપતા.
 તેઓ એમ કહેતા કે રાજાથી કાંઈ ધાન વેચીને પૈસા ભેળા
 કરાતા હશે ? ધાન તો ગરીબોને આપવા માટે જ હોય છે.
 તેઓ પૈસાનો હિસાબ પોતા પાસે જ રાખતા. રાજમહે-
 લમાં પોતાના પલંગ નીચે એક ખાણિયું રાખ્યું હતું. જે
 આવક આવે તે સાંજે ઘરે આવી જાય પોતે પલંગ એક
 બાજુ કરે અને ખાણિયામાં કોરીની કોયળિયું ઠેલવી દેવાતી.

રકમનો મેળ કોથળિયે રાખવામા આવતો કે આટલી કોથળી ઠાલવી છે

બદર ઉપર પરદેશથી આવતા વહાણની જગાત માટે ઉધડ રકમ નક્કી કરવામા આવતી એડેન્ડ ગામના એક વિશ્વાસુ મહેર પટેલને પોર્ટ એક્ઝીમર તરીકે રાખવામા આવ્યો હતો તેને પગારમા વજરનો ખીતાબ આપવામા આવ્યો હતો આ મહેર પટેલ પગાર લેતો નહી તેને ઘરે સારી ખેતી વાડી હતી ઘરનો સુખી માણસ હતો એટલે કહેતો કે 'હુ તો ચાર લાગનો ઘણી છુ પાચમે લાગ રાણા સાહેબને હુ આપુ છુ એમની પામેથી પગાર લેવાનો શુ હોય ? રાજ મને એટલુ માન આપે છે તે ઘણુ છે' તે મવારમા એડેન્ડ ગામેથી ઘોડી લઈને બદર ઉપર આવી જાય જે કોઈ નહાણ આવ્યા હોય એમના માલીકને બોલાવે શુ શુ માલ છે તે પુછપરછ કરે અને ઉધડી જગાત નક્કી થાય વહાણ માલીકો વગી કાગારોળ કરે એમાથી એાછી અદકી ધાય ને છેવટે નકી કરે એ પ્રમાણે ત્યા જ રોકડ રકમ આપી ૬ એટલે એ રકમ લઈને વિકમાતજી પાસે આવે રૂબરૂ સુપ્રત કરી ને પોતે એડેન્ડ ગામે જતો રહે આ પ્રમાણે ઘણા વરમ ચલાવ્યુ

એ વખતે પોરબદર ગજની જુની રાજધાની જે રાણુ પુર મહાલ જુનાગઢના દીવાનની સત્તા નીચે હતો તેની કાયમી હદ નક્કી કરવામા પોરબદરની નાણરૂને ભારે ધકકો લાગ્યો ને તે મહાલની મોટા ભાગની જમીન જામ નગર નીચે વહી ગઈ અત્યારે તો એ બધો મહાલ જામન

ગરની હદમાં જ ગણાય છે આમ એક તો રાજ ઉપર કર
જનો બોલે છે, બીજી બાબુ એજન્સીના અમલદારો હેરાન
કરે છે અને રાણપુરની હદ નહીં કરવામાં ખુબ સહન કરવું
પડ્યું આવી બધી ઉપાધિ ઉભી થતા ગાંધી કુટુંબે પોર
બંદર રાજની તન મન ધનથી કરેલી સેવા એની
ગકિત અને એમની વફાદારી યાદ આવ્યા વિના રહે ખરી ?

રાણા વિક્રમાતજીએ આવી અનેકવિધ ઉપાધિનો
ઉકેલ કાઢવા ગાંધી કુળની યાત્રી કરી જુનાગઢથી કબા
ગાંધીને બોલાવ્યા ને રાજની સ્થિતિથી વાકેફ કર્યા દીવાન
ગીરી ન ભાળી બ્યવસ્થિત કરવા આગ્રહ પુર્વક કહ્યું

આ વખતે કબા ગાંધીએ એતા ગાંધી ઉપર રાજમાતા
રૂપાળીબાએ કરેલી વિતક કથા રજુ કરી મકાન ઉપર હુકમે
કરી કબજે સ ભાળી કડીઓ ચડાવી એતા ગાંધીને હદપાર
કર્યા તે બધી હકીકત અવલથી આખર સુધી કહી મ ભ
જાવી, એટલે વિક્રમાતજીએ કબા ગાંધીને વચન આપ્યું કે
'ગાંધી કુટુંબના કોઈ નોકરને મારા રાજમાથી કોઈ કારણ
સર કોઈ સ જોગોમા બરતરફ કરવામાં નહીં આવે એવી
ખાત્રી રાખો' આમ રાણા વિક્રમાતજીએ કબા ગાંધીને
વચન આપ્યું ને કડીઓ ચડાવેલ મકાન સરસામાન મહિત
સુખત કરવામાં આવ્યા એટલે કબા ગાંધીએ સ વત ૧૯૦૫
માં માસિક કોરી ૨૫૦ ના પગારથી પોરબંદરના નાયબ
દીવાન તરીકેનો યાજ્ઞ સ ભાળી સુખ મકાનમાં રહેવા
આવ્યા આ જુનવાણી ઘાટના મકાનમાં એક અધારિયા
ઓરડામાં સને ૧૮૬૯ ના અક્ટોબર માસની બીજી

તારીખે ભારતના ઉદ્ધારક વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીનો
જન્મ થયો.

જે દિવસે ગાંધીજીનો જન્મ થયો તે દિવસે મહા-
કાળના ઝાલર ટંકારે પૃથ્વી માનવ ઉત્કાન્તિના ત્રણ ઠેકા
લઈ ગઈ.

અન અઢાર ઉનતેર અઠટોમ્બર,
તારીખ બીજી ને પોરબંદર,
પ્રગટયો દિનકર ઉજાસ કરવા અંધકારને લેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

સરજાઈ ચૂકીતી અખિલ વિશ્વમાં ત્રણેયવાતો તેદી
માતા પુતળી પિતા કરમચંદ,
જ્ઞાતિ મોઢ વણિકનુ બંધન;
જિંદગીનીય ને જાત ભાતના લેદ ભૂંસાણા તેદી
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

હિંસાની ભઠ્ઠી ઊકળતી,
ધંધણુ ધઈને પ્રજા સળગતી,
શાસ્ત્રીય વિધિવત શણગારી'તી વિશ્વશાંતિની લેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

ખિટીચના જમાં મૂઘણુ બેઠો
મૂગટ છે પડવાનો હેઠો,
રાતો રંગ રહ્યો નહિ હુતી એ મુત્સદ્દીઓની મેંદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી.

હિંદ પરાધીનતાના પાનાં,
તૂટયા શાહીવાદ સલાનાં,
ચાલીસ કોટી મુક્ત બની ગઈ તે ધઈ બેઠો કેદી,
ગાંધી સંત જનમીઓ જેદી,

ગાંધીજીની ત્રણચાર વરસની ઊંમર હતી ત્યારની આ વાત છે. પૌરબંદર રાજની વિદ્યોદીને લાગ બટાઈ ફરીને નક્કી કરવા માટે દીવાન કબા ગાંધીએ રાજના તમામ ગામડાના પટેલ ચોવડીઆનું માંડણું બોલાવ્યું છે. ગામનાં પાંચસાત આગેવાન પટેલીઆવને પ્રાથમિક ચર્ચા-વિચારણા માટે કબા ગાંધીએ પોતાને ઘરે બોલાવ્યા છે. શીંગરીયા ગામના પૂંજે પટેલ પણ ભેળા છે, જે કબા ગાંધી સાથે લાઘબંધ જેવો સંબંધ ધરાવતા. એટલે બહુ જ છુટછાટથી વાતચીત કરી શકતા. પૂંજે પટેલ સ્વભાવે ટીખળી ને બટકબોલા હતા, તેમ રાજવહીવટમાં પણ સારી સમજણ ધરાવતા, એટલે આવું કામ હોય ત્યાં એમને ખાસ બોલાવવામાં આવતા-

એક એરડામા ખુરશી ઉપર કબા ગાંધી બેઠા છે. સામે જાનમ પાથરીને પટેલીઆંવ બેઠા છે. કબા ગાંધી વાત વાત કરે છે કે 'પટેલો ! તમે તો બધું જાણો છો કે આપણું રાજ અટાણે પારાવાર નાણાબીડ લોગવી રહ્યું છે. આટલો આટલો સ્વત માટે ખરચ કરવામાં આવ્યો એને પહેાંચી વળવા કંઈક કરવું તો ભેશે ને ? આજ પાંચ પાંચ વરસ થયા વિદ્યોદીમા એક દોકડોય વધાર્યો નથી. આમને આમ હાલે એમ નથી. માટે આ વખતે તો તમારે મોઢે ન્યાય. જેમ રાજ થઈને કહો એ પ્રમાણે કરવાનું છે.'

પૂંજે પટેલે કહ્યું કે 'ઈતિં અમને ઘેર ખરકાવ્યા તયેંથી જ હું સમજી ગયો કે આ કોકો શીશામાં ઉતારીને માથે ડાટો દેવાનો છે, પણ માબાપ, બલા થાએ હો ?

અમને ઘરમાં પૂરીને મારતા નહિ. વસ્તીનો સાવ ભૂકકો ખેલી ગયો છે. કોઈના ઘરમાં ખાવા ખાખ કે પેરવા વસ્તર નથી. તેમાંય અમારી ઘેડની વસ્તી તો સાવ પાર છે. વરસાદ એટલો બધો વધી ગયો છે કે વાવવાનું 'વેળું' રેતું નથી. ઘેડમાં છ છ મહિના સુધી તો પાણી ભર્યાં રહે છે, એમાં થાય શું ? છાજ ઉભા છે માથોડું માથોડું. જોતું હોય તો ઘર દીઠ ભર ભર નાખી જાયે. બીજું તો અમારી પાસે છે નહીં. વિઘોટી વધારીને આપવી ક્યાંથી ?

કબા ગાંધીએ કહ્યું : 'પૂંજ ! હું તને બરાબર ઓળખું છું. માઝી હુશિયારી રેવા દે, મારી પાસે ઈ કાંઈ નહિ હાલે.'

'ઇ તો મનેય ખબર છે, ગાંધી સાહેબ ! વાણિયા પાસે કોઈની હુશિયારી હાલી છે તે મારી હાલે ? ભગવાન પણ તમારાથી છેટા લાગે ત્યાં હું લાલી ક્યા લેખામાં ? વાણિયાને ગરજ હોય તો દીકરો થાંતાય આવડે, નહિતર ખાપ બનતાં પણ વાર ન લાગે, સાપટયે ચડયો જ્ય હાથે ધાંસુરાંય કુટે ને ઠાકર થાળીનાં કિર્તન પણ કરે. એને બધીય છૂટ. ઘડીકમાં કહી જાલે કે એ....આ.....નીચી મૂછ. અમથા ડાહીમાના દિકરા કહેવાય છે ? તોખાંલાઈ! તમારી જાતથી તો. અમારાથી બંધાઈ ગયા પછી બીજું થાય ? એમ હું ઘડીકમો હા ન પાડું કે વિઘોટી વધારી દેશું !'

આમ ટીખળ હાલે છે ત્યાં રમતાં રમતાં ગાંધીજી આવ્યા, હુબળું એવું શરીર, હાલતાં પગ ધસકાય. મોટાથી

કાન, ઉપર વટણા જેવું માથું શરદીથી ગળામાં કદ ખખડે છે. સી....સુ....એમ સીસોટિયું વાગે છે. પડતા આખડતા કબા ગાંધી પાસે આવીને ઉભા ત્યાં ઉધરસ આવી તે ખોળામાં માથું નાખીનું ઇંદોણી વળી ગયા. કબા ગાંધી પીખડી પકડીને વાંસામાં હાથ ફેરવવા લાગ્યા.

પૂંજ પટેલે અણસારે તો ઝોળખી લીધો કે કબા ગાંધીનો દિકરો છે છતાં મશ્કરી કરતાં પૂછ્યું. ‘ગાંધી સાહેબ આ રતન કોનું ?’ ત્યાં તો કાયરો ખડખડાટ હસી પડ્યો. એટલે કબા ગાંધીએ કહ્યું :

‘પૂંજ ! તું મારી મશ્કરી કરશ ઈ હું મમજુ છું પણ આ રતન જ છે. થાય તયેં જોજે, જમી આભના કડાં લેજાં કરે એવો થાવાનો છે.’

પૂંજે પટેલે કહ્યું : ‘થાશે શું ? એના દીદાર જોતા નથી ?’

‘પૂંજ ઈ જોવાનું નથી. મારી વાતમાં વિશ્વાસ રાખ્ય. આખો મલક એક દી એના પગમાં પડવાનો છે. જીવતા રે’ ઈ જોશે.’

થયું પણ એમ જ. આગાદીની લડત ચાલતી હતી. આખા દેશમાં ગાંધીજીની જે જોલાતી હતી ત્યારે ૯૨ વરસના પૂંજે પટેલ છત્રાવા ગામે આવેલાને મેરુલાઈને કહ્યું : ‘ભાણેજ ! ઈ ગાંધીના મને દર્શન તો કરાવ્ય ! નાનકડો હતો તયેં મેં એની ભારે ઠેકડી કરી છે, પણ કબો ગાંધી કહેતો હતો એવો જ થયો. મારે એના પગમાં પડીને પાપ ધોવું છે.’

[૪]

‘ચૌદરા વંશમાં થયો પારસમણી’

કબા ગાંધીએ પોરબંદર રાજની દીવાનગીરી સંભાળી ત્યારથી પોતાની આગવી ખુદ્દિથી વહીવટ શુદ્ધિનું કામ તાળડતોળ ઉપાડ્યું. થોડા વખતમાં જ ગોટલાં છોતરાં તારવીને નોખાં ચોખાં કરી નાખ્યાં. જળી ગયેલા સડાને કાઢીને એક બાબુ ફેંકી દીધો. તમામ વહીવટને સરલ અને સીધો બનાવી રાજની સારામાં સારી આવક વધારી કરજની ભરપાઈ કરવા લાગ્યા. કબા ગાંધીની આવી વિચક્ષણ ખુદ્દિથી કામ લેવાની આવડત તેમજ પોરબંદર રાજ્ય પ્રત્યેની શુભ નિષ્ઠા જોઈ મહારાણા વિક્રમાતજીએ સંવત ૧૯૦૯માં મુખ્ય દીવાન તરીકે નિમણૂંક કરી રાજ્યની ઘણી ખરી જવાબદારી સુપ્રત કરી.

આ વખતમાં કેઈ રાજ્યની સીમાડાની ચોક્કસ હદ હતી નહીં, તેથી દરેક રાજ્યમાં સીમાડાને કનિયો ચાલ્યા જ કરતો. લોઠકે દબાવતો જાય અને નબળો પાછો હટતો જાય. આમ ચારે બાબુ ખેંચતાણ ચાલતી. જેનું

મન કાવે ત્યાં પાણી જિભી કરી દેતા: તેમ કોઈ ખેડૂત સ્થિર મનથી કામ ચલાવે રહીને કામ કરતો નહીં. કારણ કે જમીન ઉપર એમનો માલિકી હક હતો નહીં. જ્યારે રબ આપે ત્યારે ચાલી નીકળવું પડતું. એટલે જ્યાં સારી સગવડ મળે ત્યાં રહીને જમીન ખેડતો. એટલે સીમાડાનાં ખેતરોની જમીન કોઈ રાજ દબાવી જાય તો પણ ફરિયાદ બહુ ઓછી કરતો. રાજના નોકરો કાગળીયાં ઉપર લીટાં ફોરી જાણતા. કોઈ ચોક્કસ સ્થાનની ખબર હતી નહિ. કોઈ ધાર ટેકરા ડુંગરા નદીનાળાંની નિશાની રાખતા. જ્યાં બળવાન રાજનું ચાલુ જેસી જાય ત્યાં સુધી તેની હદ ગણી લેતા. આમ એક બીજાની હોંસાતોંસીની એજન્સીમાં પાર વિનાની ફરિયાદો પડ્યા કરતી.

પોરબંદર રાજને તો જૂનાગઢ માંગરોળ અને જામનગર સાથે વરસો થયાં કનિયો ચાલ્યા જ કરતો એટલે એજન્સીએ દરેક રાજનો કાયમી સીમાડો કરી આપવા એક સીમાડા કમિટીની નિમણૂંક કરી તેમાં પોરબંદર તરફથી કબા ગાંધીને કમિટીના મેમ્બર તરીકે નીમવામાં આવ્યાં.

કબા ગાંધીને આ સીમાડા કમિટીમાં લોહીનું પાણી કરવું પડ્યું. ભારે મનોમંથન થયું. દરેક રાજ્યને એક સરખો સંતોષ શી રીતે આપવો? બુદ્ધિની ખરેખર કસોટી આવી. કોઈ બાબત જરા પણ નમ્યા તો દુનિયામાં હતા નો'તા થઈ જાય એવી રજવાડાંની ધાક હતી. છતાં કબા ગાંધીએ સંપૂર્ણ સમતોલપણ જાળવ્યું. કોઈની ધાક ધમકીમાં દબાયા સિવાય નીડરપણે તટસ્થ રીતે આપસૂઝથી દરેક રાજ્યનો સીમાડો કાયમ કરી આપ્યો.

કે નાજીભાઈ સાથે હતા ને કાંઈ બોલ્યા નહીં. લેખા હાલીને નાતીલાની જમીન ખોવરાવી. આમ કોઈને કહેવાનો વારો આવે માટે હું સાથે નહિ આવું. આપ ખુશીથી પધારો. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે ચારણોની કદર કરી આપવાવાળે આપી છે, માટે તમે એમની જમીન ઓછી ન કરતા. અરે એની ધૂળ પણ એની જ હૃદમાં ખંખેરી નાખજો. એ મીઠાનું ખાતર કહેવાય. જેની હૃદમાં પડયું ત્યાં ખડ પણ સુકાઈ જવાનું છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખીને પછી સાંકળ માંડજો.'

કબા ગાંધીએ કહ્યું: 'નાજીભાઈ! એવી ભલામણ કરવાપણું હોય જ નહિ. ચારણોને કોઈ જાતનો વાંધો આવવાનો નથી. આમાં કોઈની જમીન લઈ લેવાનો સવાલ જ નથી. આતો એક ખીજા રાજ્યની હદ નક્કી કરવાની વાત છે, માટે એ ખીજા રાખવાનું કોઈ કારણ નથી, અને તમારે સાથે આવવાનું જ છે. જેમ તમે કહેશો એમ કરી આપી ચારણોને રાજી રાખશું. માટે તૈયાર થઈ જાઓ. તમે સાથે હો તો દાયરાને મજબૂત આવે. હું પણ હવે થાકીને ટેં થઈ ગયો છું. એટલે અડપ રહે ને!' આમ કબા ગાંધીએ આગ્રહ કરતાં નાજીભાઈ પણ સાથે ગયા.

રોજીવાડાની હદ આવતાં કબા ગાંધીએ કહ્યું કે: 'નાજીભાઈ! હાંકો તમારા ઘોડાને. જ્યાં તમે ઘોડાને હાંકો ત્યાં રોજીવાડાનો સીમાડો નક્કી થતો આવે, પછી કાંઈ વાંધો છે?' નાજીભાઈએ ઘોડાને હાંક્યો તે પ્રમાણે વાંસા લગાવી... ઊભા થતા આવ્યા. આમ એકેર ઘોડો હાંકીને

રોજવાડા નીચે દશથી અગિયાર હજાર વીધા જમીન નાખી ચારણો તો રાજ રાજ થઈ ગયા.

આ વાત રોજવાડાના કેટલાક વયોવૃદ્ધ ચારણો કરતા કે રોજવાડાને આવડો મોટો ગરાસ ત છત્રાવાના નાજલાઈ લીલા અને કબા ગાંધીનો પ્રતાપ છે. એમ આ વાત સ્વ. મેઘાણુંદ બાપા (લેખકના પિતાશ્રી) કરતા. સ્વ. મેઘાણુંદ બાપા નાની ઉંમરે રોજવાડાના સ્વ. જીજ્ઞાસા નરેલા પાસે ઘણાં વરસ રહી વાર્તા તેમજ બીજાં કેટલાંક સાહિત્ય શીખેલા. આવી કેટલીક વાતોનો ઐતિહાસિક પુરાવો નથી હોતો, પણ કહોંપકણું સાંભળવામાં આવી છે તે પ્રમાણે લખી છે જે લોકોએ સંકટો વર્ષની વાતો હૃદયપટમાં સાચવી રાખી છે એ વાતોના આ ઐતિહાસિક અંકોડા છે.

આમ કબા ગાંધીએ સીમાડા કમિટીમાં કરેલ કુશળ કામગીરીની દરેક રાજ્યમાં અને એજન્સીમાં ભારે છાપ પડી, ને કબા ગાંધીને પોરખંદરના દીવાન તરીકેની આખા દેશમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી. દરેક રાજ્યે અને એજન્સીએ પણ ખૂબ વખાણ વ્યક્ત કર્યાં. તે વખતે નાજલાઈ લીલાએ કબા ગાંધીનું એક પ્રશસ્તિ કાવ્ય પણ કહેલ. જે આ પ્રમાણે છે :

ગીત શાણોર

ઓતાણી ખંડા અરજ એતી અખાં
પખાં બેય મજબુત ગરમેર પુરો,
કવિયાં આવી ને તુજ આશા કરે,
રોક કમચંદ દાતાર શૂરો. -૧

ઓતાણી-ઓતા ગાંધીના વંશના, ખંડા-જવામંદ, અખાં-કહું છું.
પખાં-પક્ષ, ગરમેર-મેર પર્વત સમાન, કમચંદ-કરમચંદ,

મોઢરા વંશમા થયો પારસમણી
દણીજે કીરતી અચળ દેખી,
પ્રતાપી કમચંદ ચકન બંધુપણાં,
પદારથ કલમ ટંકશાળ પેખી-૨

ધરાપર નાણોટી કરોને ધૂખળાં,
મરદો માયા તણી મોજ માણો;
અવિચળ દીવાની જગદંબા રાખે આપની
રજવટાં તમારો ધણી રાણો -૩

દણીજે-પૃથ્વી ઉપર, ચકન-તુલસીદાસ ગાંધી (ઉર્ફ ચકન) કબા
ગાંધીનો ભાષ, નાણોટી-નાણાવટી, ધૂખળા-આનંદ

આ ચારણી લાધાનુ શાણોર ગીત આજથી ૩૮ વર્ષ
પહેલાં શરદા માસિકના સને ૧૯૩૧ના જુલાઈ માસના
અંકમાં અંપાદક મેઘાણુંદ ખેંગાર ગઢવી એ નામથી
થયેલ છે.

કબા ગાંધીની દીવાનગીરીના સમયમાં બખરલા
ગામના મહેરોને ગરાસ બારામાં લારે મનદુઃખ થતાં રાન્ય
સાથે મોટું દંગલ જગાડયું હતું. આ વખતે પણ કબા
ગાંધીને લારે જહેમત ઉઠાવની પડી. છેવટે એ બધાને પહોંચી
વળ્યા અને એમને શિક્ષત આપી. તેથી કેટલાક મહેર લોકો
પોરબંદરની હદ છોડી જુનાગઢ રાન્યના ઘેડ વિસ્તારનાં
રહેવા આવતા રહ્યા, જેમાં છત્રાવા ગામના ખૂંટી મહેર
આજ સુધી છત્રાવામાં રહીને પોરબંદરની બરખલા ગામની
જમીનનો લોગવટો કરે છે.

કબા ગાંધી અંગે જેમ જેમ હકીકતો હાથ પડતી જાય છે તેમ તેમ એમના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડતી નવી નોખી વિગતો સાંપડતી જાય છે. રાજશાહીનો સ્વાતંત્ર દોર દમામ ત્યારે પૂરો થઈ ગયેલો. અંગ્રેજોનું આધિપત્ય આવી ગયેલું પણ નવી અને જૂની રાજસત્તા અને નવી અને જુની પ્રજાલિકાઓનો એક સંઘર્ષ ઉલો થઈ ગયેલો.

સૌરાષ્ટ્રની જુની ઠકરાતો અને લડાયક કુળો સાવ નામશેષ જવાની તૈયારી ન હતી. એમને પોતાના સ્વતંત્ર મિજાજ અને સત્તા ઉપર તરાપ પડેલી જણાઈ એથી જૂઠા જૂઠા જૂથો રૂપે બહારવટાં ખેલાઈ રહ્યાં હતાં. એમાં મુખ્ય તો કાઠી અને વાઘેરાનાં હતાં.

ખીજી બાજુ અંગ્રેજોની રીતરસમયી અને પાશ્વમની સંસ્કૃતિના આક્રમણથી ધાર્મિક આગેવાનો લડકી ઊઠ્યા હતા. એમને ભય લાગવા માંડેલો કે આ તો આપણા ધર્મ અને સંસ્કૃતિને હુખાડવાનો દોર દમામ છુટો ખેલાઈ રહ્યો છે.

ત્રીજી બાજુ રાજાઓનાં માન અને અપમાન અને રાજવી સત્તાઓ ઉપર વધતા જતા અંકુશથી જુની વફાદારી બળભળી ઊઠી હતી. એમાં સૌથી વધુ માન અપમાન રાજાઓના કારભારીઓને સહન કરવાં પડતાં હતાં. એને પરિણામે એક બાજુથી ખેલાતા બહારવટા સામે પ્રજાના રક્ષણ આપવાનું હતું. સામે પ્રજાને ધર્મ ન હોય એને માટેની લાગણી બળવતર બની હતી તો ત્રીજી બાજુ રાજાઓ અને કારભારીઓ બેસતી અંગ્રેજ સત્તા સામે પોતાના માન સ્વમાન કેમ બળવવા તેની ચિંતા સેવતાં હતાં.

૧૮૫૭ના બળવાને એકાદ વરસ માંડ વીત્યું હશે પણ વાઘેરોના બહારવટાં પાછળ અણપ્રીછ્યું એજ બળ કામ કરી રહ્યું હતું ત્યારે કાઠિયાવાડના રજવાડાના ચક્રેકાર કારભારીઓના દિલમાં પહેલ વહેલાં રાજવી સંઘ અથવા તો કોઈક સંયુક્ત રાજકારભાર ઊભો કરીને અંગ્રેજોના રાજ અધિકાર ભરખી રહેલા અમલ સામે રક્ષણ મેળવવાની હિલચાલ પણ શરૂ થયેલી.

૧૮૩૦ પછી દેશી રજવાડાઓમાં જવાબદાર રાજતંત્રનાં આંદોલન શરૂ થયાં ત્યારે આવી કોઈક સંયુક્ત રાજતંત્ર પ્રથા ઊભી કરવાના વિચારો વહેતા થયેલા, એક બાબુથી મરહુમ જામ સાહેબની જામ જુથ યોજના રૂપે અને બીજી બાબુથી એની વિરૂદ્ધમાં ગિરાસદારી રક્ષણની એજન્સી 'શેટોક યોજના' રૂપે. પણ કબા ગાંધીના કારભારની વિગતો જોતા લાગે છે કે આવા વિચારો ૧૮૫૭ના બળવા પછી કાઠિયાવાડમાં કબા ગાંધીના કાળમાં જ શરૂ થયેલા. મળી આવેલી વિગતો એનું સમર્થન કરે છે.

બીજી બાબુ ધર્મ રક્ષણ માટેની હલચલ પણ શરૂ થઈ ગયેલી તે પણ એમના જીવન અંગે મળી રહેલી વિગતો જોતાં જણાય છે.

એટલે એ વખતના મુત્સદ્દી કારભારીઓ માત્ર રજવાડા જ કેળવતા નોકરો ન હતા પણ આવી રહેલા યુગને દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચારનારા રાજકારણપદ્ધતિ અને ધર્મ સંરક્ષક પણ હતાં. નવા વિચારો અને પ્રગતિનો આરંભ એમના ધકી થયેલો.

ત્યારે કબા ગાંધીના જીવનની દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તેઓ જેમ કુશળ કારભારી હતા તેમ મેર, વાઘેર અને લઠા-યક કોમોના અસતોષ સામે એમના જહારવટા સામે રાજ્યનું રક્ષણ કરનારા વીરપુરુષ પણ હતા.

સાથે સાથે ધર્મ તે અંગત વિષય ન રહેતાં પ્રજાકીય દ્રષ્ટિએ વિચારનારા સૌરાષ્ટ્રના સમાજ જીવનના આદિ વિચારક પણ હતા.

સૌથી વધુ ગંભીર પ્રશ્ન એમણે ઉપાડેલો તે સૌરાષ્ટ્રના કોઈક પ્રકારના સંયુક્ત રાજ સંધનો. નરેન્દ્ર મંડળની રચના તો એ પછી સવાસો વર્ષ બાદ થયેલી. આ જોતાં તે રાજપુરુષ કેટલી દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

અને આ સંયુક્ત રાજસંધની પ્રવૃત્તિ તો તે કાળે અંગ્રેજો સામે કરવામાં કેટલા જોખમ રહેલાં હતાં તે આપણે સમજી શકીએ છીએ.

કારણ કે હાલતાં હરકોઈ રાજ્યને ખાલસા કરી નાખતા અને કારભારીઓને તો કાળા પાણીની જ સજા થાય. આટલું સાહસ કરવા પાછળ એમને કંઈ પરિસ્થિતિએ ફરજ પાડી હશે તે વિચારવા જેવું છે. ત્યારે રાજ્યોમાં એકતાનો તો કોઈ વિચાર કરી શકે તેવો સ્થિતિ ન હતી. કારભારીઓના તકિયા નીચે ખટપટ, ફરેખ અને ઠેકાણે પાડી દેવાની સુરંગો ચંપાતી. રાજની લાગણીઓ અસ્થિર રહેતી. એની વચ્ચે કબા ગાંધી સર્વદેશીય રીતે વિચારતા એક બહાદુર રાજપુરુષ ઉપરાંત સમાજધર્મના સંરક્ષક તરીકે મળી રહેલી વિગતો જોતાં માલુમ પડે છે.

સંવત ૧૯૧૪માં શ્રી નયનસુખરાય વિ. મજમુદારે લખેલા ગ્રંથમાંથી શ્રી મુરતરાય અંબાઈદાસ વસાવડા એ લખેલા જુનાગઢના અનંતરાય દિવાનના સંક્ષિપ્ત જીવન વૃતાંતમાંથી અને શ્રી જ. પુ. જોશીપુરાએ લખેલા મણીશંકર કીકાણીના જીવન ચરિત્રમાંથી આ હકીકતો સાંપડે છે. એમાં આપેલા આવરણો નીચે મુજબ છે.

ઓખાના વાઘેરો ઈ. સ. ૧૮૫૮માં જ્યારે બહારવટે નીકળ્યા ત્યારે પોરબંદરની વસ્તીના રક્ષણ માટે પુરતો બંદોબાસ્ત રાખ્યો હતો. વાઘેરોનું આશ્રય સ્થાન ખાસ કરીને બરડાનો ડુંગર હતો. એટલે બરડા ડુંગરને ફરતી ગીસ્ત ગોઠવવામાં આવી હતી. પોરબંદરનું માધવપુર ગામ ઘણું જ ધનાઢય ગણાતું. તેમાં ઘણા માલદાર વેપારી રહેતા એટલે ત્યાં પણ પૂરતો ચોકીપહેરો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો, ચાલીસ સંધી જૂવાનો માધવપુરનું ખડે પગે રક્ષણ કરતા. ઓખામાં રેસિડન્ટ રાઈસ સાહેબ બલોચની ફાજ લઈને પડ્યો હતો. દ્વારકામાં અમરેલીના મુખા રૂઘનાથરાય મજમુદાર પડાવ નાખીને પડ્યા હતા. અને પોરબંદર તરફ કબા ગાંધી. આમ ચારે બાજુ પુરતી તકેદારી રાખી હતી છતાં વાઘેરોએ માધવપુર ભાંગીને માધવરાયના દર્શન કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરેલી.

કબા ગાંધી માધવપુર હરવખત જાતે જઈને રક્ષણની વ્યવસ્થા કરતા તે હકીકત પુરવાર કરતો કબા ગાંધીએ રૂઘનાથરાયને દ્વારકા મુકામે એક પત્ર લખેલ જે આ પ્રમાણે છે:

સ્વસ્ત્રી દેવ દ્વારકાં મહા યુગત પુરી શુભસ્થાને
 સકલ ગુણ બાણ સરવે ઉપમા બિરાજમાન સદા રાજમાન
 રાજેશ્રી મુરખી રૂઢનાથરાયભાઈ ગૌવરીદાસની સેવામાં
 મુકામ માધવપુરથી વિનંતી કબા ઉત્તમચંદના દંડવત
 સેવામાં પોયે....આપનો શુભ પત્ર ચૈત્ર વદ ૨ નો લખો તે
 આવો તેમા વડોદરાના અમરેલીથી માણસો આવતાં પ્રપ
 નથી ને રાજકોટ દરરોજ કાગળ બધ આવે છે તેથી આ
 તરફ ન મોકલતા, બરડામાં બંદોબસ્ત રાખવા વિશે લખું...
 તો ગીસ્ત વગેરે પકો બંદોબસ્ત રખાવેલ છે તે બાણવું....
 વળતો પત્ર કામ કાજ લખશે કશી બુદ્ધાઈ ન બાણવી
 એજ.

ચા. ૧૯૧૪ ના ચૈત્ર વદ ૭ સોમવાર
 નોટ :- સેખક નયનસુખરાય વિ. મજમુદાર પા. ૩૪૫

વાઘેરો માટે આટલી આટલી તકેદારી રાખતા પણ
 તેમનું જોરશોર ખૂબ જ વધી ગયેલું. આખા વિસ્તારમાં ફે
 ફાટી ગઈ ત્યારે પોલીસીકલ એજન્ટ કીનલોક ફાળસે
 વાઘેરોને જોર કરવા માટે દરેક રાજમાંથી લશ્કરની મદદ
 માગી. રાજકોટથી પરબારા કુતિયાણા થઈને ચડાઈ કરવાની
 ગોઠવણ કરી.

વાઘેરો આભપરા ડુંગરમાં આશરો લઈને પડ્યા
 છે, જરાપણ મચક આપતા નથી, એટલે કેપ્ટન એન ખાસ
 ફોજ લઈને ચડ્યો તે વખતે તેમની મદદમાં જૂનાગઢથી
 શેઠ દેવસી કરસનજી ૭૦૦ માણસની ફોજ લઈને આવ્યા.
 જામનગરથી ૧૦૦૦ માણસની ફોજ આવી. પોરબંદર

અને ગોંડલથી ૬૦૦ માણસની ફ્રેજ લઈને કરમચંદ ઉત્તમચંદ ગાંધી આવ્યા, તેમજ ૧૨૦૦ માણસનું લશ્કર સરકારનું. આમ ૩૫૦૦ માણસના લશ્કર સાથે કેપ્ટન એન સંવત ૧૯૧૬ના માગશર વદી રવિવારના પ્રભાતમાં આલપરા ઉપર ચડી આવ્યો ને હુમલો કર્યો, ત્યારે જૂનાગઢના સૈન્યની સરદારી દીવાન અનંતજી અમરચંદે લીધી હતી. તે સવારના પહોરમાં નળજરની ફેડી ઉપરથી વાઘેરો ઉપર ત્રાટક્યો. થોડા કલાકની લડાઈ ચાલીને પછી વાઘેરો આલપરો છોડીને લાગી છૂટ્યા તે વખતે અનંતજી દીવાનની વીરતાને ખિરદાવતા રામ વીરા નામના રાવળે દોહા કહેલ.

આલપરેથી ઉડ ગયે વાયસ સમ વાઘેર
નરસી નામ ઉચારકે અનંત ગ્રહી શમ શેર

નોટ :- અનંતરાય દિવાનનું સહિત જીવન વૃત્તાંત
લેખક સુરતરાય અબાષદાસ વસાવડા

ઈ. સ. ૧૮૬૫ જાન્યુઆરી માસમાં પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ આર. એચ. કીટીંગે તરેહ તરેહના સંચા તથા જોવા લાયક સામાન મગાવી રાજકોટમાં મેળો ભરેલ તે જોવા માટે દેશાવટી સંસ્થાનોમાં જૂનાગઢથી ગોંડલથી ઝીલા પુરખંદરથી કબા ગાંધી લીંબડીથી લગવાનલાલભાઈ નગરથી મણિશંકર વૈદ એમ મુતસદ્દીઓ, પટેલીઆ લઈ આવતા આશરે પંદર દિવસ મેળામાં રહેલ.

નોટ :- સાર્વભૌમ સત્તા અને મજમુદારો
લેખક : નયનસુખરાય વિ. મજમુદાર પા. ૨૪૫

તે સિવાય કળા ગાંધીએ કાઠિયાવાડની પ્રજામાં નવું
 જોમ જિલ્લું કરી જોરદાર કાંતિ લાવી બ્રિટિશ સત્તાનાં મૂળીયાં
 બજરાં કરવાની પ્રવર્તી પણ હાથ ધરેલી.

સંવત ૧૯૨૬માં તમામ રાજકારભારીઓએ સાથે
 મળીને રાજકોટમાં મંત્રી પરિષદ નામે સભાની સ્થાપના
 કરેલી તેમના દ્વારા કાઠિયાવાડના સંયુક્ત રાજ તંત્ર
 હોવાનીમાં લાવી રાજ સંઘ જિલ્લો કરવાનો પ્રયત્ન પણ
 કરવામાં આવેલો તેમજ આપણી સંસ્કૃતિ બ્રિટિશ અધિ-
 કારીઓના સંસર્ગથી નષ્ટ થતી બચાવવા માટે પણ આ
 સભાએ સારો એવો પ્રયત્ન કરેલ આ સભાના મુખ્ય
 કાર્યકર્તા આ પ્રમાણે હતા ભાવનગરના ગંગા ઓઝા તથા
 ગોકળદાસ ઝાલા જૂનાગઢના નરસી પ્રસાદ બુચ બાપુલાઈ
 દયાશંકર (ચનંદશંકર દુવના પિતા) તથા મુકુન્દરાય મણિરાય
 સુરતવાળા તથા મણીશંકર કીકાણી કૃષ્ણજી લક્ષ્મણ
 ભાવનગરના ભગવાનજી કામદાર અને પોરબંદરના કળા
 ગાંધી આ સર્વે ગૃહસ્થોએ મળીને ધર્મ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન
 આમ જનતામાં ફેલાવવા તમામ ધર્મ અંગ્રેજોનું ગુજરાતી
 ભાષામાં સંપૂર્ણ કે સાર રૂપ ભાષાંતર કરવાનો પ્રયત્ન પણ
 કરેલો.

નોટ :- મણીશંકર કીકાણીનું જીવન ચરિત્ર
 લેખક જ. પુ. જોશીપુરા

આમ કબા ગાંધીએ પોરબંદર રાજ્યના અનેક પ્રશ્ન ઊકેલ્યા. ચોવીસ પચીસ વરસ દીવાનપદે રહી વ્યવસ્થિત રાજ્ય વહીવટ ચલાવી દેશમાં ખૂબ ખ્યાતિ મેળવી.

આ સમયમાં એક બહુ જ દુઃખદ બનાવ બની ગયો. મહારાણા વિક્રમાતજીના યુવરાજ માધવસિંહ કુંવર ભાવસિંહને ઘોડીએ રમતા મૂકી સંવત ૧૯૨૪માં એકાએક અવસાન પામ્યા.

આ વખતે મહારાણા વિક્રમાતજી યુવરાજ માધવસિંહજી તથા દીવાન કબા ગાંધીને રાજકારભાર સોંપીને જાત્રાએ ગયેલા. યુવરાજ પાસે હજુરી લખુ ખવાસનું લારે ચલણ હતું. લખુ ખવાસ જેટલું કહે એટલું જ માધવસિંહ કરતા. લખુ ઘણો જ ખટપટી અને સ્વાર્થી માણસ હતો. એણે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માધવસિંહને દારૂડીઆ બનાવીને પાયમાલ કરી નાખ્યા. તે એટલે સુધી કે લખુની પરવાનગી સિવાય કોઈ કુટુંબીજન પણ માધવસિંહને મળી શકતા નહીં. દિવસ રાત દારૂના નશામાં જ પડ્યા રહેતા. એમાં તબીબત એકદમ લથડી ગઈ છતાં લખુએ કોઈ વૈદ હકીમને પણ યુવરાજ પાસે જવા દીધા નહિ. છેવટે એમાં જ એમનું મૃત્યુ થયું. માધવસિંહના મૃત્યુ વખતે એમનું કોઈ કુટુંબીજન પાસે નહોતું પણ એમનાં રાણીને પણ લખુએ પાસે જવા દીધેલ નહિ.

યુવરાજને બીમારી વધી ગઈ છે એવી વાત છાની રીતે યુવરાણીને જાણવામાં આવી ત્યારે સમાચાર પૂછવા ગયાં તો : ‘લખુ ખવાસ યુવરાજ પાસે જવાની ના પાડે

છે અને કહે છે કે આરામમાં છે, કોઈને પાસે જવાની કે જગાડવાની ના પાડી છે. માટે આપ પાસે નહિ જતાં.'

યુવરાણીને શંકા દઢ થતાં બળજબરીથી પથારી પાસે જઈને જુએ છે તો યુવરાજ માધવસિંહ પલંગમાં મરેલ પડ્યા હતા. આ દૃશ્ય જોઈ યુવરાણીએ તરત જ હીવાન કબા ગાંધીને દુઃખદ સમાચાર આપ્યા. એટલે કબા ગાંધીએ ઘેરખ મોકલી લખુ ખવાસને પકડીને જેલમાં પૂરી દીધો. ને રાણા વિક્રમાતજીને લગ્ન મુકામે યુવરાજના અવસાનની ખબર આપી.

વિક્રમાતજી જત્રાથી આવ્યા એવા લખુ ખવાસ ઉપર ક્રોધે લરાણા. લખુ ખવાસના જાહેરમાં નાક કાન કપાવીને બે ડોળ બનાવ્યો. લખુ તો હવે જીવવા જેવો રહ્યો નહીં જોઈ મેડીએથી પડતું મૂકીને મરણ પામ્યો.

એજન્સી તો વિક્રમાતજીની કચુરની વાટ જોઈને જ બેઠી છે. કારણ કે વિક્રમાતજીએ આજ દિવસ સુધી એનું ગાંઠયું નથી, તો પણ થાળડલાણા કરીને આધુ આધુ ઠેલ્યે જતી તેમાં તેમની મુત્સહી હતી. એક તો આવતી સત્તા છે. કાંઈ પણ ઉતાવળાં પગલાં લે તો બધાં રાજ્યમાં બળ-લાળાટ મચી જાય. પણ હવે તો વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે, એટલે રજવાડામાં ધાક બેસાડવાની જરૂર જણાતાં પોલીટીકલ એજન્ટે વિક્રમાતજીના આ ગુના બદલ પોરબંદર રાજ્યને પહેલા વર્ગમાંથી ઊતારીને ત્રીજા વર્ગમાં મૂકી દીધું અને રાણા વિક્રમાતજી ઉપર લખુના ખૂનનો આક્ષેપ મૂકી પદબ્રષ્ટ કરવાની હીલચાલ ઊભી કરી.

એજન્સીના આવા જોહુકમી વરતાવથી પોરબંદરની જનતાને ભારે દુઃખ થયું. કારણ કે રાણા વિક્રમાત્મ પ્રત્યે એમને ભારોભાર માન હતું. વિક્રમાત્મના જીવનમાં પ્રજાને અમતોષ થાય કે લાગણી દુખાય એવું કશું કલક્ષણ હતું નહીં.

પોરબંદર રાજ્યને ત્રીજા વર્ગમાં મૂક્યું છતાં રાણા વિક્રમાત્મએ એજન્સીની લાચારી કરીને પહેલા વર્ગમાં મૂકવાની કોઈ અરજ અહેવાલ કર્યા નહોતા. તે માનતા હતા કે સરકારે મને ગેર ઈન્સાફ આપ્યો છે. લખુ ખવાસ જેવા નાલાયક અને હરામખોર માણસને મેં મારી નાખ્યો હોત તો પણ વ્યાજબી હતું. આવા અધર્મી માણસને શિક્ષા આપવાની રાજ તરીકે મારી ફરજ હતી. મેં આપેલી શિક્ષાને વ્યાજબી ગણાવી જોઈ એ એને બદલે મને ગુનેગાર ગણે છે.

આમ પોરબંદર રાજમાં એજન્સીની દબલગીરી થઈ. યુવરાજ માધવસિંહનું અવસાન અને રાણા વિક્રમાત્મની એજન્સી સામેની જીદ ક્યારે શું કરી જોશે તે કહ્યું જાય નહીં. આમ એક સાથે ત્રણ ચાર કારણ ઊભાં થતાં કબા ગાંધીનું મન પોરબંદરમાંથી ઉચક થઈ ગયું. જે રાજની પોતે વરસો સુધી તનમનથી સેવા કરી એ જ રાજ્યની આબરૂ પોતાના વહીવટ દરમ્યાન જોખમમાં મુકાય તો એમની જીવનભર કરેલી ઉજ્જળ કારકીર્દી ઉપર પાણી ફરી જાય એવી દહેશત લાગી આવતાં થોડો વખત મન વિના ચલાવ્યું ને પછી નાનાભાઈ તુલસીદાસ (ઉર્ફે ચકન) ગાંધીની પોરબંદરના દીવાન તરીકે નિમણૂંક કરી પોતે છૂટા થઈને રાજકોટ આવતા રહ્યા.

[૫]

તુલસીદાસ ગાંધી ને લેલી સાહેબ

તુલસીદાસ ગાંધી વહિવટ કુશળ અને નિષ્ઠાવાન ગાંધીકુળના વારસદાર હતા. મોરનાં ઇંડાને ચીતરવાં થોડાં પડે ? કયા ગાંધીના પગલે પગલે એમણે ૫ રાજવહિવટને પોતાની આગવી સૂઝબૂઝથી હીપાવવા માંડ્યો. વળી વેપાર વણજનાં અનુભવી. એમણે પોરબંદર રાજમાં ઉદ્યોગોની શરૂઆત કરી. વેપાર વણજ વ્યવસ્થિત કર્યા. રાજના અને પ્રજાના સાચા સલાહકાર બની રહ્યા અને પોરબંદર રાજને આબાદીને પંચે મૂકી દીધું.

પણ એજન્સીનો લાલ ડાળો આ બધું સાંખી ન શક્યો. એને તો કંઈજેલો કારભાર જોઈતો હતો. જેથી રાણા વિક્રમાતજી માથે હાથ ઉપાડી શકે. વિક્રમાતજીનું માનલંગ કરવાના રસ્તા એજન્સી જોખ્યા જ કરતી હતી.

છેવટ સુધારાને નામે બહાનું આગળ ધ્યુ કે કયા ગાંધી અંગ્રેજી લણેલા નહોતા પણ એમની લાંબા વખતની

સેવા ધ્યાનમાં લઈ અમે ચાલવા દીધું. પણ હવે એ નહિ ચલાવી લેવાય. તમારા રાજમાં હવે અંગ્રેજી લખેલો દીવાન રાખવો પડશે, અને તે પણ એજન્સીની ભલામણ મુજબનો જ.

કંટીલા વિક્રમાતજીએ એજન્સીની ડખલ કદી સાંખી ન હતી. તે હવે કેમ સાંખે ? લખી દીધું એજન્સીને “કે રાજ મારું છે. એમા કેને દીવાન રાખવો ને કેને ન રાખવો એ મારી સત્તાની વાત છે. એમાં એજન્સીએ દખલગીરી નહિ કરવી જોઈએ”

વિક્રમાતજીના જવાબથી એજન્સી રોષે ભરાણી. અંગ્રેજી મુત્સદ્દીગીરીએ પોરખંદર રાજ વહિવટના વાંધા વચકા કાઢીને પોતાના માણસને બેસાડવા આગ્રહ રાખ્યો. વિક્રમાતજી એની સામે ઘણા જૂઝઘા પણ એજન્સીએ અંગ્રેજી લખેલા રઘુનાથરાવને દીવાનપદે અને નગીનદાસને નાયબ દીવાનપદે પરાણે બેસાડી દીધા. એથી વિક્રમાતજીએ તુલસીદાસ ગાંધીને પોતાના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી તરીકે પોતાની પાસે રાખી લીધા.

એજન્સીએ રાખેલા દીવાનો વિક્રમાતજીને પરાણે સ્વીકારવા પડેલા પણ દિલ અવળું થઈ જઈયું. એટલે નવા દીવાનોની એક પણ વાત સ્વીકારવાનો ઇન્કાર જ કરતા રહ્યા, રાજવી સંમતિ વગર રાજકાજના કાગળ આગળ કેમ ચાલે ? એટલે કારભાર માંડ્યો કથળવા, ખટપટ બમ્મી પડી. દીવાને વિક્રમાતજીના મનસ્વીપણાની ફરિયાદો એજન્સીમાં કરવા માંડી. વાત વધી પડી.

એજ-સીને એ જ નોંધતું હતું, એટલે હજુરી લખુ ખવાસના ખૂનનો અને બ્રિટિશ હકુમતનું અપમાન કરવાના આરોપો ઊભા કરી છંને વિક્રમાતજને પદબ્રષ્ટ કર્યા. લેલી નામે એક ગોરા અમલદારને પોલીસ પાટી સાથે પોરબંદરનો કબજો લેવા મોકલ્યો. લેલીએ પોલીસ પાટી સાથે આવી પોરબંદર રાજનો કબજો લઈ લીધો. વિક્રમાતજને કાઠિયાવાડ બહાર મોકલી દઈ સત્તાની આંખ તળે રાખ્યા. લેલીને પોરબંદર રાજના એડમીનીસ્ટ્રેટર-વહિવટકર્તા તરીકે નીમ્યા.

લેલીએ રાજવહિવટ સંભાળ્યો. એને વડેમ ગયો કે આ બધી ખટપટ પાછળ રહીને તુલસીદાસ ગાંધીએ કરી છે, એટલે એમને ખરતરફ કર્યા.

લેલીએ અંગ્રેજ હકુમત પ્રમાણે રાજકાજમાં ફેરફાર કરવા માંડ્યા. સુધારા તો હરહંમેશ રૂઢિગત પ્રણાને આકરા જ લાગ્યા છે લેલીએ ચિંત્તાનાં ચલણ ફેરવ્યાં. તોલ માપવ્યવસ્થિત કરી તોલ માપ નક્કી કર્યા. આ નવા ફેરફારથી અલણ પ્રણ સુંઝાણી. પોરબંદરની ખાસલો તો લેલી સાહેબના રાક્ષા ગાવા માંડી.

રાણાનો ગઢડો લેલીડે લીલો,
પાલી પોવાલા વારે ચરાવીયાં,
છાબરીનો ચલણ કીલો-રાણા

કોરી ને કોકરાં વારે ચરાવીયાં,
બાડલા રૂપિયો કીલો-રાણા

બંગલા મેડિયું પાડી કરીને
સા'બ કહે મારગ સીઠા-રાણા

બાપુ ભાવુભા ગાડીએ આવહે,
સા'બ લેહે મારગ સીઠા-રાણા

લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધીને તો ખરતરફ કર્યા
પણ વહીવટ સમજવામાં ભારે મુશ્કેલી પડવા લાગી. જે
અમલદારને પૂછે તો સૌ એમ કહે કે “એ તો તુલસીદાસ
ગાંધીને પૂછો, તે સિવાય સાચી વાત નહિ સમજાય.”

લેલી સાહેબ ચતુર અંગ્રેજ. ધીરે ધીરે ચક્રોર નજરે
તપાસ્યું તો સમજી ગયો કે પોરબંદર રાજની આબાદી તો
ગાંધી કુટુંબને જ આભારી છે. જેમ જેમ અનુભવ કરતો
ગયો તેમ તેમ એને જણાયું કે તુલસીદાસની સહાય રાજ
વહિવટમાં ઘણી જરૂરી છે. એટલે તુલસીદાસ ગાંધીને પાછા
બોલાવી લીધા. જેટલા મહિના નોકરી ઉપરથી ઉતારી
નાખેલા એટલા મહિનાનો પગાર ચાલુ ગણીને ‘મેર સેટલ-
મેન્ટ એક્રિસર’ તરીકે નિમણૂક કરી દીધી.

તુલસીદાસ ગાંધીને પાછું સ્થાન આપ્યા પછી લેલી સાહે-
બને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં. પછી તો અગત્યના ઘણા બધા
કામો તુલસીદાસ ગાંધીને પૂછીને જ થવા લાગ્યાં. લેલી
સાહેબનો વહિવટ જે વખણાયો તે અંગ્રેજ અધિકારીની
ચતુરાઈ અને તુલસીદાસ ગાંધીની કાર્યદક્ષતાને આભારી હતા.

આમ તુલસીદાસ ગાંધીએ સંવત ૧૯૪૪ની સાલ
સુધી પોરબંદર રાજ્યની નિષ્ઠાપૂર્વક નોકરી કરીને નિવૃત્ત

થયા. જે લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધીને ખટપટી ગણીને
 ભરતરફ કર્યા હતા એ જ લેલી સાહેબે તુલસીદાસ ગાંધી વિષે
 ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપીને માસિક રૂપિયા ૫૦૦નું પેન્શન બાંધી
 આપ્યું.

લેલી સાહેબે એ વખતના ગેઝેટમાં અંગ્રેજીમાં જે
 અભિપ્રાય આપેલો તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે :

ન્યારે હું પોરબંદર આવ્યો ત્યારે તુલસીદાસ
 ગાંધી રાણા સાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા. આજમ
 તુલસીદાસ ઓતમચંદ ગાંધી પોરબંદર હાઈનેસના ચીફ
 કારભારી તરીકે પણ ઘણા વરસ રહ્યા. બે વરસ પહેલાં
 મેરોના કેસમાં કોર્ટમાં મને ઉપયોગી મદદ કરી હતી.
 એમણે કારભારી તરીકે જે જે કામ કર્યાં છે એનું એમને
 સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. પોતે જે કાંઈ કામ કરતા કે સલાહ
 આપતા તે કોઈ ભેદભાવ વિના અને સ્ટેટના હિતચિંતક
 હોય તે રીતે કરતા. એમના ઉપર અગાઉના વખતમાં જે જે
 આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યા હતા તે બધા એમને માટે જરાય
 વ્યાજબી નહોતા તેમ હું સમજી શક્યો છું. એમના
 ઉપર અનેક આક્ષેપ મૂકવામાં આવેલ હોવા છતાં
 તેઓ ઘણા જ સ્વસ્થ રહી લાંબા વખત સુધી પોતાના
 રાજની ખુમારી જાળવીને નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરી છે. એમણે
 ઉદ્યોગમાં પણ સાડાં ધ્યાન આપ્યું છે. એમને ઉદ્યોગનું
 સાડાં જ્ઞાન છે. વેપારી તથા રાજ્યની એક સરખી ચાહના
 મેળવી છે. અત્યારે તેઓ રીટાયર થતાં મેરોનું સોંપેલું કામ
 કાળજીપૂર્વક પુરું કરી આપ્યું છે. એમને માસિક રૂપિયા

૫૦ તું પેન્શન જાંધી આપવામાં આવે છે.

જીન ૫ : ૧૮૮૮
એફ. એસ. પી. લેલી
એડમિનિસ્ટ્રેટર પોરબંદર

આ લેલી સાહેબના અમલ દરમિયાન વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગાંધીજી પણ એક વખત એમની પાસે અરજ કરવા આવેલા. ગાંધીજીને ઝેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા માટે વિલાયત જવાનું તો નકકી થઈ ગયું પણ પહોંચવું શી રીતે ? કબા ગાંધીએ ત્રણ ત્રણ રાજની દીવાનગીરી કરી છતાં ગાંધીજીને વિલાયત મોકલી શકે એટલા પૈસાની ઘરમાં જોગવાઈ ન હતી. પોતાને જેટલો પગાર મળતો એ બધો ઘર ખર્ચમાં વપરાઈ જતો.

આથી પોરબંદર રાજ્ય તરફથી લોન કે સ્કોલરશીપ જે કંઈ મળી શકે તે મેળવી આપવા પોતાના નાનાભાઈ તુલસીદાસ ગાંધી ઉપર ભલામણ કરી ગાંધીજીને રાજકોટથી પોરબંદર મોકલેલા તુલસીદાસ ગાંધી સાથે ગાંધીજીએ બે ત્રણ વાર લેલી સાહેબને મળીને અરજ અહેવાલ કરેલા પણ કોઈ સગવડ મળેલી નહિ.

લેલી સાહેબના કારભાર દરમિયાન પોરબંદરની એક મીઠી નામની ખારવણનો ઉદ્દેશનીય પ્રસંગ બની ગયો.

મીઠી ખારવણનો ધણી ઘણા વરસ સુધી હજુર પેલે સમાં પટાવાળા કે હમાલ જેવી નોકરી કરતાં ગુજરી ગયો.

લાંબા વખતની એની નોકરીને ધ્યાનમાં લઈ લેલી સાહેબે
 મીઠી ખારવણને પેન્શન બાંધી આપ્યું. આ પેન્શનની રકમ
 લેવા જ્યારે મીઠી ખારવણને બોલાવી ત્યારે મીઠી પુછે છેઃ
 ‘આ પૈસા યેના આપેા છો ?’ તો કહે.

‘તારા ઘણીની નોકરીનું પેન્શન બાંધી આપ્યું છે.’

મીઠી કહેઃ ‘એવા હરામના પૈસા અમે ન લઈએ. મારાં
 છોકરાંવની કાયા હરામની થઈ જાય. નોકરી કરી એટલા
 વખત પગાર લીધો. હવે નોકરી કરવાવાળું કંઈ નથી ને હું
 એ પગાર કેમ લઉં ? મારે નથી જોઈતા. જો આ પૈસા
 પાછા ભરવાના હોય તો જ લઉં છોકરા હમણા કમાતા
 થઈ જશે એટલે ભરી દઈશ. આવા ધરમાદાના પૈસા અમે
 ન ખાઈએ. ગમે ત્યાં મજૂરી કરીને પેટ ભરીશ ને છોકરાને
 મોટા કરી દઈશ.’

નાના માણસની મનમોટાઇનું આ એક અજબ ઉદાહરણ
 રજૂ પુરું પાડે છે. આવા ભાગલે જીવનને આભને ઝોળે
 જીવન જીવનાર માણસો જાતમહેનતથી કમાણી ખાવામાં
 કેવું સદ્ભાગ્ય માને છે ?

કળા ગાંધીએ પોરબંદરની દિવાનગીરીનું રાજનામું
 આપી રાજકોટમાં કાયમી વસવાટ કર્યો એ અરસામાં રાજકોટ
 ઠાકોર બાવાજીરાજ ઉમરલાયક થતાં એજન્સીએ રાજકોટનું
 મેનેજમેન્ટ ઉઠાડી ઠા. બાવાજીરાજને ગાદી સુપ્રત કરી. પણ
 ઠાકોર હતા જીવાન. હજી રાજકારભારનો અનુભવ નહિ.

એટલે એજન્સીએ કોઈ બાહોળ દીવાન મુકવા ધાયું

પોલીટીકલ એજન્ટ જહોન કબટ્યુ વોટમનને ખબર મળ્યા કે કબા ગાંધી પોરબ દરની દીવાનગીરી છોડી રાજ કોટ આવી વસ્યા છે એટલે કબા ગાંધીને દીવાનપદે રાખવા હા બાવાજીરાજને સલામણ કરી વોટમનની સલામણ મુજબ સ વત ૧૯૨૯મા માત્રિક રૂપિયા ૩૦૦ ના પગારથી રાજકોટ રાજ્યના દિવાનપદે નીમાયા

આ દિવસોમા વાકાનેર મોરબી વચ્ચે ત્રીમાડાનો ઝગડો ચાલે વાકાનેર રાજ બનેસિ હજી મોરબીના સાણેજ ધાય પણ મોરબી ઠાકોર રવાજના અવમાન બાદ વાધ જેવા ઠાકોર વાધજી ગાંધીએ આવેલા જરાય નમતુ ન મેલે એવા બેય રાજના અમલદારો બાઈ પી ધરાણા છે પણ વાધાનો ઉકેલ આવતો નથી વાકાનેર ગજ બનેસિ હજીને થયુ કે કબા ગાંધી આવે તો કળિયો પતાવી શકે એટલે રાજ બનેસિ હજીએ રાજકોટ રાજ પાસે કબા ગાંધીની માગણી કરી

વાકાનેર અને રાજકોટને મારા સ બ ધો એ સ બ ધો તો પછી લોહીની સગાઇમા પરિણમ્યા ઠાકોર બાવાજીરાજે ખુશીથી હા પાડી એટલે કબા ગાંધીના રાજકોટની દીવા નગીરીના તમામ હકકો કાયમ રાખી ત્રણ વરસની મુદત માટે વાકાનેર લોન મરવીસનુ કબા ગાંધીએ કબુલ રાખ્યુ

કબા ગાંધીએ રાજ બનેસિ હજી સામે શસ્ત મુકી કે

‘રાજ વહિવટમાં મારા કામકાજમાં કોઈ દખલગીરી ન થાય. એવું થશે તો હું એ જ ઘડીએ છુટો થઈ જઈશ. અને ત્રણ વરસનો પગાર ત્યારે એક સાથે ચુકવી આપવો પડશે.’

આ શરત વાંકાનેર રાજ સાહેબે કબુલ રાખી. આમ કબા ગાંધીએ વાંકાનેરનું દીવાનપદ સંભાળ્યું અને રાજકોટની દીવાનગીરી નાગર ગૃહસ્થ જટાશંકર જગજીવનને સોંપવામાં આવી.

કબા ગાંધીએ વાંકાનેર દીવાનગીરીનો તાજાં લેવાની સાથે જ સીમાડાની તકરારનો અભ્યાસ કરી જઈને કામ હાથમાં લીધું. જેમણે જામનગર, પોરબંદર, જુનાગઢને માંગ-રોજ રાજના વર્ષે જુના સીમાડાના વાંધા પાર પાડી કાયમી હદ નક્કી કરી આપેલા એમને મન વાંકાનેર મોરબીની સીમાડાની તકરાર કોઈ બહુ મોટી વાત ન હતી. થોડા જ સમયમાં તકરાર પાર પાડી જેય રાજ્યનું સમાધાન કરી આપ્યું, એ પછીથી મોરબીની રેલવે વાંકાનેરની હદમાંથી રાજકોટ સુધી લંબાતાં એના પુલ અને જમીનનો અગડો પચાસેક વરસ સુધી ચાલેલો.

આમ કબા ગાંધીને વાંકાનેરમાં અગિયારેક મહિના થતાં વાંકાનેર રાજસાહેબ સાથે શરતલંગનો પ્રસંગ જિલ્લો થઈ ગયો.

વાંકાનેર રાજની લાગણટાઈની હરરાશ કરવાની હતી. (ઉપજના રાજ ભાગની) એ વખતમાં દીવાનો રાજને

પૂછ્યા સિવાય કશું કરી શકતા નહિ. પણ કબા ગાંધીએ પોતાના અધિકારની રૂએ આમપાસનાં રાજ્યોની ઉપજના ભાગોની મેળવણી કરી ને જન્મની હરણ કરી નાખી.

રાજ બનેસિંહજીને થયું કે વેપારીઓને પૂરા તાબ્યા વગર એટલે કે રાજની શેહ શરમમાં ખેંચ્યા વગર હરણ થઈ છે એટલે જોઈએ તેટલા ભાવ ઉપજવી શકાયા નથી. એટલે પોતાની હાજરીમાં હરણ કરવાની ઇચ્છા કબા ગાંધીને જણાવી.

કબા ગાંધીને માહું લાગ્યું. પોતાના અધિકારમાં રાજની દખલગીરી લાગી. એટલે રાજ સાહેબને કહેવરાવ્યું કે “ફરીથી હરણ થાય નહિ. જે કાંઈ કયું છે તે વિચાર-પૂર્વક જ કયું છે. બીજી વખત હરણ કરવામા આવે તો દિવાનપદની પ્રતિષ્ઠા ન રહે. રાજને દીવાનમાં વિશ્વાસ નથી એમ એનો અર્થ થાય અને મારા નાક ઉપર છરી માંડવા જેવું થાય. જે કાંઈ કયું છે તે મારા અધિકારની અંદર રહીને જ કયું છે. હવે આપનાથી દખલગીરી ન કરાય.”

રાજ બનેસિંહજી હઠીલા હતા. એમણે ફરીથી પોતાની હાજરીમાં હરણ કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. એટલે કબા ગાંધીએ રાજનામું લખીને મોકલાવી દીધું કે આપણી શરત પૂરી થાય છે, સંભાળી લ્યો આ રાજનામું અને રાજકોટ પહોંચવાની સગવડ કરી આપો.

રાજ બનેસિંહજીએ કબા ગાંધીને ખૂબ તમજાવ્યા

પણ કબા ગાંધીએ પોતાનું જૌરવ ન છોડ્યું એટલે શરત મુજબ ત્રણ વરસના પગારના છુંગિયા ભરાવી સગરામમાં મૂકાવી ને રાજકોટ જવા માટે સગરામ મોકલી આપ્યો.

એ જમાનામાં રાજ્યો બે ઘોડાની બગી વાપરતા અને દીવાનો માટે બે બળદના સગરામ વપરાતા.

કબા ગાંધી સગરામમાં બેસવા ગયા ત્યાં અંદર નાણાં ભરેલા છુંગિયા બેયા. પોરબંદરથી પોતાના સાથે જ રાખેલા ગોસા ગામના પરસોતમ પટવાળાને કહે “પસીઆ ! આ કોથળિયું શેની છે ?” તો કહે : “નવલરામભાઈ મૂકી ગયા છે. અને કહેતા ગયા છે કે રાજસાહેબે ત્રણેય વરસનો પગાર પૂરો કરીને મોકલી આપ્યો છે.”

“ઉતારી નાખ્ય એ કોથળિયું ને બોલાવ નવલ-ભાઈને ?”

પસીઓ ઢોડતો ગયો ને નવલરામભાઈને બોલાવી લાવ્યો. એટલે કબા ગાંધી કહે કે :

“એવી શરતો કાગળિયા ઉપર થયા કરે. પણ એવો હરામનો પગાર કાંઈ લેવાતો હશે ?”

“એ નોકરી અગિયાર મહિના કરી અને ત્રણ વરસનો પગાર કેમ લેવાય ? લઈ નાઓ પાછો ! મને એ પૈસા ન ખપે.” એમ કહી રૂપિયાના છુંગીયા પાછા મોકલી આપ્યા. એટલે રાજ સાહેબે ફરીને કહેરાબ્ધું કે હું રાજ ખુશીજી

આપું છું માટે લઈ લીઓ. આમ બનેસિંહજીનો ખુબ આગ્રહ હોવા છતાં કબા ગાંધીએ તે નાણાં લીધાં નહિ.

વાંકાનેર રાજસાહેબ બનેસિંહજી સાથે આમ મનદુઃખ થતાં શરત મુજબ ત્રણ વરસનો પગાર ન લેતાં અગિયાર મહિના નોકરી કરીને રાજકોટ આવતા રહ્યાં.

ગાંધીકુળની શક્ય એટલી જાણકારી અને સંગ્રહ કરતાં મને જાણવા મળ્યું છે કે કબા ગાંધીએ પગારના પૈસા ન લીધાનો પ્રસંગ કેટલાક વરસો પહેલા પ્રગટ થયેલ છે.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે કબા ગાંધીએ ત્રણ વરસ નહિ પણ પાંચ વરસની નોકરી માટે બંધણી કરી હતી અને અગિયાર મહિના નહિ પરંતુ આઠ મહિના અને એકવીસ દિવસ રાજસાહેબની નોકરી કરી છે.

આ તો બધી દિવસોની વિગતનો સવાલ થયો. પરંતુ એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે કબા ગાંધીએ જ્યારે રાજસાહેબ સાથે પાંચ વરસની બંધણી કરી ત્યારે પગાર માટે મહાજનને જામીન લીધું અને તેમની પાસે રૂપિયા ૩૬૦૦૦ છત્રીસ હજાર અનામત મૂકાવ્યા હતા જ્યારે પોતે છુટા થયા ત્યારે મહાજન પાસે પગારની માગણી કરી. મહાજને પૈસા આપવાની અશક્તિ બતાવીને કહ્યું કે અમારી પાસેથી રાજસાહેબે પૈસા ઉપાડી લીધા છે એટલે લાચાર છી. આમ મહાજને ખુલાસો કરતા કબા ગાંધીએ તે વખતના

કારભારી હવણુરામભાઈ પાસ અરજ અહેવાલ કરેલ અને પોતાના લેણા નીકળતા રૂ. ૩૦૭૦૦ ચૂકવી આપવા માગણી કરી હતી.

રાજકોટની લડત વખતે સમાધાનમાં મોરીસ ગ્વાયરને ચૂકાદો ફગાવી દીધો એ મોહનદાસ ગાંધીના પિતા કબા ગાંધીએ ગાંધી કુળની ઉંચેરી પરંપરા સુજળ શરત સંગ થતાં નોકરી ન કર્યાં અને નીકળતો પગાર જતો કર્યો હોય એવો પ્રસંગ મને મળી આવતાં હું તો એની ઉપર મોરની જેમ નાચી બેઠ્યો. સૌરાષ્ટ્રના ઉજળા ખમીર ઉપર એવારી ગયો મને એનાં હાડકાં પાંસળાઓનો નહીં પણ એના ઉંચેરા પ્રાણનો ઉમંગ છે. બાકી વાણીયો પૈસા તો શું એનું બ્યાજ પણ મૂકે નહિ. આ ગાંધીકુળ પરિચયમાં મારા ઇતિહાસ રસિક આત્માએ ગાંધીકુળની ઔરાધ્રની દિલાવરી લબ્યતા નિષ્ઠા અને શુરવીરતાની ઉંચેરી પ્રણાલિ જોઈને હું લખવા માટે આકર્ષાયો. એમાંની કેઈ ઘટના કયાંય પ્રગટ થઈ પણ હોય પણ આમાં સંકલનાબદ્ધ એક રસિક નવલકથા સમોકુળની પરંપરાનો જાનરમાન પ્રવાહ મેં જોયો ને અમારી પ્રણાલિકા સુજળ લોકલોગ્ય શૈક્ષિમાં આપવાનો પ્રયાગ કર્યો. આ પ્રસંગો અને ઘટનાઓ મેળવતાં તેમજ લખતાં મને એમ પણ લાગ્યું છે કે એ પરંપરામાંથી જ ગાંધીનું ઘડતર થયું છે. ગાંધીજીના પૂર્વજોને મર્યાદિત મેદાન મળેલું બ્યારે ગાંધીજીને આખા જગતનું મેદાન મળ્યું અને એવા પ્રશ્ન બિલા થતા ગયા કે ગાંધીકુળની પરંપરા ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ અને

ગાંધીજી સૌથી ઉંચેરા ઉઠ્યા, 'નહિતર જે રાજ્યમાં કબ્જા ગાંધી નોકરી કરતા હોય અને એજ રાજના ધણીના માણસો રાજવીના જ હુકમથી એક આખરૂદાર ચોરતને ઉપાડી જવા આવે ત્યારે રાજના માણસને પરહેજ કરવાની સલાહ પોતાના જ ભાણેજ અને રાજ્યના પોલીસ અધિકારીને કબ્જા ગાંધી સિવાય ખીજો કોઈ આપી શકે ખરો ?

ઇતિહાસમાં આવા બનાવો નજરે પડતા નથી. કબ્જા ગાંધીએ પોતાની વફાદારિ ગામની ખાઇની અને રાજની આખરૂને એક સાથે બચાવી લેવામાં જોઇ.

કબ્જા ગાંધીએ રાજકોટની દીવાની સંભાળી ત્યાં સુધી ઠાકોર સાહેબની આવી એકેય ફરિયાદ નહિ પણ વાંકાનેર અગિયારેક મહિના રોકાઇને આવ્યા તો જાણે અહિં ખાવાજી રાજ જ નહિ. સ્વાથી અને ખટપટી માણસોએ ફરતી જાળ નાખીને સીંકરી લીધા છે એટલે ઉમરના ઉન્માદમાં ભારે ભૂલ કરી બેઠાને એક ખાઇનું હેડ કરવાનું કાવતરૂ ગોઠવ્યું,

આ વાતની પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મેઘજીભાઈને ખબર પડી. તે કબ્જા ગાંધી પાસે સલાહ લેવા આવ્યા ત્યારે મામા ભાણેજ વચ્ચે ભારે ટપાટપી થઈ.

“કાં મેઘજી ! શું સમાચાર છે ?”

“હાથી હરાડો ચ્યો મામા !”

“હોય નહિ !”

“હોય નહિં શું. સાચી વાત છે.”

“તો કબજે કરવાની જવાબદારી તારી છે.”

“એ વાત સાચી પણ મારે આપને કાને વાત તો નાખવી જોઈએ ને ?”

“વાત શું નાખવાની છે ફરજની રૂએ કરવું છે એમાં ? તને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ શા માટે રાખ્યો છે ?”

“આ તો ઠાકોર સાહેબની વાત રહીને મામા.”

“એટલે ઠાકોર સાહેબને મરણ પડે એમ વરતવાનું લખી આપ્યું છે ? એવી વાત શું કરછ. કે બી જ્યે ?”

“ખીવાની વાત નથી મામા.”

“નો શું કહેવાનું છે ? ઠાકોર હોય કે એનો અનેરો હોય ! પણ આવી બાબત ચલાવી કેમ દેવાય ? હું અહીં રાજકોટમાં દીવાન તરીકે બેઠો હોઉં અને રાજકોટનો ઠાકોર પ્રજાની વહુ દીકરીની આબરૂ ઉપર હાથ નાખે એની ફરિયાદ કોઈ સાંભળે નહિ તો તો મારી દીવાનગીરીમાં ધૂળ જ પડીને !”

“ના ના મામા ! એવું નથી, પણ મને એમ કે લીનું સંકેદીને જતું કરવું હોય તો.”

“બોલમાં એવજી ! તારી જીભ કેમ ઉપડી ? હું જેદી જતું કરીશ તેદી દુનિયા કેચે કે’ કબા ગાંધીએ પેટ ઢાળા ચુકાવાળીને ઘરના જ ધાન ખાવા ભરી દીધા છે તે

મૌ સૌનું કરે છે. રૈયત માથે હરણના પાટા પડે છે તો પણ કોઈ સાંભળતું નથી. એવું કહેરાવવા હું નથી માંગતો ઠાકોર તો શું ગેટનો દીકરો હોય તો પણ જતું ન કરું ઠાકોરથી મરણ પડે એમ ન વરતાય. રાજકોટને ઉજડ નથી કરવું. એવો પેટ ભરો હું નહિ. તે ઠાકોર મરણ પડે એમ વરતે ને હું આંખ આડા કાન કરું, મારે મલકમાં હાલવું છે. પાદરમાં જ એજન્સી પડી છે. રાજકોટનું મેનેજમેન્ટ કરાવીને આખરૂં ઉપર પાણી નથી ફેરવવું.

“આપ કહેતા હોય તો મારી કયા ના છે !”

“મારે કહેવાનું શું હોય ! તને તારી ફરજવું ભાન નથી તે એવું પૂછવા આવ્યો છે ?”

“પૂછવા તો આવવું જોઈએને મામા !”

“તો છુટ છે જ.”

મૂળ વાત એમ બની લઈ છે કે આજે ઠાકોર બાવાજીરાજ કેટલાક પાસવાનોને લઈને આજી નદીના કાંઠા ઉપર ફરવા ગયેલા ને ત્યાં પ્રથમને આજે આવેલી કોઈ ગૃહસ્થની ખૂબસૂરત પુત્રવધૂને જોતાં ઠાકોર સાહેબ અંતર્ગત ગયાને ઘેલછા ઉપડી. પાસવાનોએ અમળીયા ચડાવી તાણીને તંગ કર્યા. એટલે નકકી કરી બેઠા કે આજ રાત્રે કોઈ હિસાબે એનું હેરું કરવું છે. આ વાતને ખૂબ ખાનગી રાખી તો પણ કુટી ગઈને બધી હકીકત પોલીસ અધિકારી મેથજીભાઈ પાસે આવી ગઈ.

દેરજની રૂએ પોલીસ ખાતાએ ખાઈનું રક્ષણ કરવું
 જોઈએ; પણ ઠાકોર સાહેબનું નામ સાંભળતા મેઘજીભાઈ
 પાણીમાં ખેસી ગયા, કારણ કે ઠાકોર સાહેબને હમણું
 હમણા હલકા માણસોએ ભવનફેર કરી નાખ્યા છે. તૂંડ
 મિત્તજી ને તોછડાઈ આવી ગઈ છે. વાતની વાતમાં અમલ
 દારનું અપમાન કરી નાખે છે. નાના માણસો ઉપર તો
 હાથ પણ ઉપાડી લે છે. એટલે મોટા અમલદારો મળવા
 જતા આવકો ખાય છે.

આ ખાઈના સાસરિયા ગાહુ ધનવાન નથી. પણ
 આખરદાર ને વહેવાર ઘર છે. વરસો થયા રાજકોટમાં જ
 રહે છે. નાતમાં મોવડી માણસ ગણાય છે. એના ઘરની
 આખર ઉપર હાથ પડે તો તો જીવન જ થઈ જાય ને ?
 અણધારેલી આવી પડેલી આફતમાંથી ઉગારી લેવા વેપારીની
 રીતે મેઘજીભાઈ પાસે ઘા પહોંચાડીને કહ્યું કે, વહુ માછ
 લાની જેમ તડફડે છે, ક્યારે જીવ કાઢી નાખે તે કેમ
 કહેવાય ! માટે બને તો ગાની વાર કરવાની છે. આ વાત
 તમે ને હું જે જ બાણીએ. સાપ મરે નહિ ને પરાણો
 લાંગે નહિ.

આ ખાનગી ફરિયાદનો તોડ કાઢવા માટે પોલીસ
 સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મેઘજીભાઈ એમના મામા કબા ગાંધી પાસે
 આવ્યા ત્યારે કબા ગાંધીએ મેઘજીભાઈને ચોખ્ખું સુણાવી
 દીધું કે “આ વાત તું બાણતો હોય અને જતી કય” તો
 તારા જેવો નિમકહરામ કેને કહેવો ? આવા જોવક નોકર
 રાખવાથી પ્રજાને શું ફાયદો ? પોલીસ ખાતું તો પ્રજાના

રક્ષણ માટે રાખ્યું છે એ ભૂલી ન જા. માટે કાંઈપણ ઠાંક પીછેડો ક્યાં સિવાય તારી ફરજ તારે બજાવવી જોઈએ એમ છતાં હિં. ૧ ન હાલતી હોય તો રાજનામું આપી દે.”

મેઘજીભાઈએ કબા ગાંધીનું મન જાણ્યા પછી વાર લગાડવાપણું નહોતું એક તો વાણિયો ને પાછો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ. એની હુશિયારીમાં પૂછવાપણું શું હોય. તરત જ છાની રીતે બેરબને તૈયાર કરીને ફરજ ઉપર હાજર થઈ ગયા જે સ્થાન ઉપર ઠાકોરના માણસોની ટાંપ હતી એની નજીકમાં થાણું મૂકી દીધું ને રાત ફરવાને બહાને ફરતી પોલીસ ગોઠવી દીધી.

રાતનો ગજર લાંગતાં ઠાકોર સાહેબના પાસવાનો આવ્યા એવા કુકડો જુઆ વીણે એમ ટપોટપ બધાને હાથ કરી લીધા ને કબા ગાંધી પાસે રજુ કર્યા.

કબા ગાંધીએ પોતાની નોકરી કે ઠાકોર સાહેબની ઇતિસાહની લેશ માત્ર દરકાર રાખ્યા સિવાય રાજના શુભેચ્છક તરીકે સવારે ઊઠતાવેત ઠાકોર સાહેબ પાસે આવીને ચાખખા શખ્દોમાં સુણાવી દીધું કે કે આપને આવો વસ્તાવ કરીને રાજકોટનું રાજ કરવું છે ? એ બીલ-કુલ નહિ થવા દઉં. એજન્સી પાસે ફરિયાદ જાશે તો રાજ ખોદ ખેસશે અને મારી દીવાનગીરીને મશનો ચાંદલો ખેસાડશે. માટે લદા થઈને માણસ થાવ. લગવાને રાજકોટ જેવી રિયાસત આપી છે તે માણસ રહીને ભોગવોને ઉજડ કરવા શા માટે બેઠા છો ? સૂતાને જવાબ અમારે બરવા

પડે છે આવા પાછ પડજે ચડયા છે તેમાંથી એકે ચ ઉભો
રહેવાનો નથી. માટે આગળ પાછળનો વિચાર કરો.

સંગત જેની સોફલી એમાં રામ થાય નહિ રાજ
જેના પાછ પૂછણે એની ખગાડી નાખે બાજ

આમ કળા ગાંધીએ ઠાકોર બાવાજીરાજને ઠપકો.
આખો ત્યાં સુધી ઠાકોર સાહેબે કળા ગાંધી સામે ન ઉઠી
આંખ કરીને જોયું કે ન એકે ચ ઉત્તર આખો. બધું એક
ધ્યાને નીચું મોઢું રાજીને સાંભળી લીધું ત્યાર પછી કહ્યું
કે દીવાન સાહેબ હવેથી આવી ભૂલ નહિ થાય.

ઉગતી અવસ્થાના રાજવીને આઠે રસ્તે જતા
રાજીને રાજની તેમજ રાજકોટની જનતાની આખરે કળા
ગાંધીએ ઉગારી લીધી.

હવે વિચાર કરો કે ઠાકોર બાવાજીરાજ બદલ્યા
હોત તો? ગામની વહુ દીકરીને બદલે રાજના હાથ કળા
ગાંધી અને મેઘજીભાઈ ઉપર પડ્યા હોત. એ ઠાકોરને પણ
જાજેરા ધન્યવાદ ઘટે છે કે એમણે વિવેકની પાળને ઉલ્લંઘી
નહિ.

ઠાકોર બાવાજીરાજ બહુ જ તેજસ્વી ને નિડર રાજવી
હતા તેમણે રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. રાજવી
તરીકેના પોતાના માન ચોલાનું અરમાન ધરાવતા. કળા
ગાંધીનું વડિલ તરીકેનું પુરેપુરું માન લાગવતા અને એજ
રીતે રાજકોટની ધરતીનો પનો દળાવીને એઠેલી મહાંધ

એજન્સી સામે જે ધડક રહી કામ કેમ લેવું તે પણ અમ-
જતા. પોતે જાતે જ કચેરીમાં હાજરી આપી ફાયતની દાદ
ફરિયાદ સાંભળતા અને ત્યાં જરૂર પડે ત્યાં કબા ગાંધીનું
માર્ગદર્શન મેળવતા.

રાજકોટ સીવીલ સ્ટેશનમાં સરકારી પલટણનું
થાણું રહેતું સાંજ સવારે પલટણના માણસો રાજકોટની
ખબરમાં આવી પ્રજાજનોને હેરાન કરી જતા. પલટણના
માણસોના ગુના માટે એના કમાન્ડરની મંજૂરી સિવાય
ધરપકડ કરી અટકમાં લેવાતા નહિ પણ ઠાકોર બાવાજી
રાજ કાંચ એવા કામમાં કમાન્ડરને પૂછવા યોડા જાય ?
પલટણના માણસોની હેરાનગતી વધતાં પોતે જાતે આવીને
પગલાં ભરતાં ગુનેગારને અટકમાં લઈ જેલમાં પૂરીને પછી
કમાન્ડરને ખબર આપતા કે સલામતિ ખાતર પગલું ભર્યું
છે. કમાન્ડર માણસોને છોડાવવા આવે ને સાંજ પડી ગઈ
હોય તો કહી દેતા કે સૂર્યાસ્ત પછી મારી જેલના દરવાજા
નહીં ઉઘડે, સવારે આવજો.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે એજન્સીએ ઠા.
બાવાજીરાજને કબા ગાંધીને દીવાન તરીકે લેવાની સલામતી
કરેલી એજ રાજવી બાવાજીરાજ અને એજ દીવાન કબા
ગાંધી પ્રજા રક્ષણ અને ન્યાય નીતિની બાબતમાં એજન્સીને
આઘાત લગાડવામાં લગીરે આંચકો ખાતા નથી.

લોકશાહી રાજતંત્ર સાથે તુલના કરવા જેવો છે
આ રાજવીનો અને એના દીવાનનો કારભાર.

એક વખત એજન્સીના પ્રાંત એક્ઝિસર ફ્રીટઝરાલ્ડ
એ કબા ગાંધીને ટાઈમ આપીને પોતાને બંગલે મળવ
બોલાવ્યા. બરાબર આપેલ મમયે કબા ગાંધી બંગલે આવ
ગયા ને પટાવાળાના જમાદારને કહ્યું કે કહે તારા સાહેબને
કબા ગાંધી આવી ગયા છે.

જમાદારે અંદર જઈને બરાબર આપી ત્યારે આ
ફ્રીટઝરાલ્ડ કહે અચ્છા કબા ગાંધી આ ગયા?
ઉસ્કે લાલ ટેન્ટ (તંબુ) મેં બિઠાવ. લાલ ટેન્ટ એટલે તડકે
બેસાડ એમ એનો અર્થ થાય. આ ગોરો અમલદાર તડકાને
લાલ તંબુ કહેતો. સ્વભાવનો ભારે તુમાખી હતો એટલે
કબા ગાંધીના અરમાન ભર્યા કારભારને રાહન ન કરી
શકતો, જેથી કબા ગાંધી માથે ભારે અતડો ચાલતો જેના
ઉપર આ ગોરો ગુસ્સે થતો એને તડકે ખુરશી નખાવીને
બેસાડતો આમ તો એણે કંઈક ઊગાળાને દાદીના ધણીનાં
અરમાન ઉતારી નાખ્યા હતાં જમાદાર કબા ગાંધીના
સ્વભાવને બરાબર ઓળખતો હતો એટલે તડકામાં ખુરશી
નાખી અચકાતો અચકાતો આવ્યોને કબા ગાંધીને કહ્યું કે
અહિં ખુરશી ઉપર ઘડીક બેસો ત્યાં બોલાવે છે

તડકે નાખેલી ખુરશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું એથી કબા
ગાંધીને પગથી માથા સુધી ચાટી જ ગઈ. ઉઠીને તરત
હાલતા જ થઈ ગયા ને જમાદારને કહ્યું કે કહી દેને તારા
સાહેબને એમને બોલાવ્યા પ્રમાણે હું આવી ગયો છું હવે
મારું કામ હોય તો લખીને મોકલી આપે એટલે જવાબ

હરી દર્શિ, ખાકી આમ તડકે તપવા હું નવરો નથી. આટલું કહેતાંક વિક્ટોરીયામાં બેસીને રવાના થઈ ગયા.

આવીને ઠાકોર સાહેબ પાસે વાત કરી. ખાવાચરાજને પણ ભારે ખોટું લાગ્યું એક તો પોતાના વડિલ અને પાછા હીવાનનું અપમાન સહન કેમ કરે.

તરત જ એજન્સીમાં લખી મોકલ્યું કે . પ્રાંત એફી. મરનું અપમાનજનક વર્તન હાલ માગે છે સાથોસાથ ફીટજી. રાહડ પણ ઉશ્કેરાયો ને થઈ પડી ધમાધમ. ફીટજીરાહડેએ સત્તાનું અપમાન કર્યાના કાગળો ચલાવ્યા છેવટ આ. ગોરે ઠાકોર સાહેબની માફી માગી ત્યારે કબા ગાંધી પણ વાળીને બેઠા.

માત સાગરના સામ્રાજ્યની રાણીના પ્રતિનિધિ સામે પાંચ શુજરાતી લણેલ પોરખંદરના વાણિયાનું આ અરમાન હતું.

આ વાત તો કબા ગાંધી વાંકાનેર છોડીને રાજકોટ આવ્યા ત્યારની છે. એ વખતે કબા ગાંધીને લગંદરના દરદની શરૂઆત થઈ ચૂકેલી. વાસામાં પણ એક પાટું પડેલું. આજના જેમ તે દિવસોમાં આવા ઈલાજ ન હતા એ કારણે પોતે હીવાન પદનો ચાર્જ લેવાની ના પાડેલી. છતાં ઠાકોર ખાવા-ચરાજે આગ્રહ રાખ્યોને કહ્યું કે તમે કચેરીમાં ના આવી શકો તો ઘેર બેઠા બેઠા સલાહ સૂચના આપતા રહો પણ ચાર્જ તો તમારે સંભાળવો. પડશે; આમ ઠાકોર માહેબના અતિ આગ્રહને માન આપીને ચાર્જ સંભાળ્યો.

એની રગમાં અણુકુંડળું નામ ન હતું રાજકોટની ગઢની રાંગ બહાર નવા પ્લોટ પાડવામાં આવ્યા ત્યારે ઠાકોર સાહેબે કળા ગાંધીને કહ્યું કે આપનું કુટુંબ મોટું છે માટે આપ પણ થોડા પ્લોટ રાખી લ્યો. મારી ઇચ્છા છે કે-આપને રાજ્ય તરફથી ભેંઈએ તેટલી જમીન આપવી અને તેના પૈસા આપવાના નથી.

ઠાકોર સાહેબની પોતા પ્રત્યે આવી લાગણી ભેંઈ કળા ગાંધી થોડુંક મરક્યા અને રાજની ઇચ્છાને માન આપીને માત્ર ૪૦૦ વાર જેટલી જમીનનો એક જ ટુકડો રાખ્યો. ઠાકોર સાહેબે ઘણી તાણ્ય કરી પણ કળા ગાંધીએ એમાં જીવ ન બગાડ્યો કારણ કે એમ કરવાથી અમલદારનાં દિલ બગડી જાય અને જ્યાં અમલદારનાં દિલ બગડ્યાં ત્યાં પ્રજાનું સુખ ખોવાય જાય. આજે એ જમીન રાજકોટમાં કળા ગાંધીના ડેલા નામે ઓળખાય છે તેજ.

જમીનના તે દિવસે ભાવ પણ ન હતા. રાજ ઇચ્છતું તેને એક પૈસે વાર જમીન આપતું. જાણવા મળે છે કે એ રીતે ગાંધી કુટુંબના માણસોએ ત્યારે બીજી જમીન ખરીદીને લીધેલી.

કળા ગાંધીને પાઠાંની પીડા વધવા લાગી. શરીર કામ કરવાની ના પાડવા લાગ્યું. પોતાને નિવૃત્ત કરવાની ઠાકોર સા.ને વિનંતી કરી. ઠાકોર સા. કહે આપ સૂતા સૂતા સલાહ સૂચના આપજો. પણ દીવાન તરીકે તો આપ જ હો.

કળા ગાંધીએ ઠાકોર સા. ને આગ્રહ છોડી દેવા ખૂબ

સમજાવવા પડ્યા ને છેવટ અવત ૧૯૩૫મા પોતે રાજ
કોટના દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા રાજે પેન્શન બાધી
આપેલું

કબા ગાધી પેન્શન ઉપર ઊતરી ગયા હોવા છતા
મહત્વની બાબતમા ઠાકોર સા મતે આવીને માર્ગદર્શન
મેળવી જતા આમ અંત સુધી રાજની સેવા કરતા કરતા
અવત ૧૯૪૨મા ૬૩ વરસની ઉંમરે અવમાન પામ્યા

કબા ગાધીનો જન્મ ઇ ૨ ૧૮૨૨મા થયેલો લઘુતર
તો પાચ ગુજરાતીનુ જ થોડો વખત જૂનાગઢ નવાબના
જમદારખાનામા પણ નોકરી કરેલી ને ૨૫ મે વર્ષે તો
પોરબ દરના દીવાનપદે આવેલા

કબા ગાધીનુ પ્રથમ લગ્ન એમની ૧૪ વરસની ઉંમરે
થયેલું પ્રથમ લગ્નથી જ દીકરી થયેલ મોટા મૂળી બહેન
અને નાના પંડોર બહેન મોટા દીકરી મૂળી બહેનના
દીકરી આનદી બહેન અને ગાધીજી ચરખી ઉમરના હતા
આ આનદી બહેનના દીકરા તે સુપ્રસિદ્ધ મયુરદાસ ત્રિક
મજી જે રાષ્ટ્રીય કાર્યકર પણ હતા અને એક વખત
સુબઈના મેયર થઈ ચૂકેલા ગાધીજીની આત્મકથાનુ એમણે
અક્ષિપ્ત કરેલું છે ‘બાપુની પ્રસાદી’ નામનુ સુદર પુસ્તક
લખ્યું છે અને ક્ષય ઉપર પણ ઘણું સુદર પુસ્તક લખેલું

પાનકોર બહેનના પતિ દામજી મહેતાને કબા ગાધીએ
રાખી લીધેલા ગાધી કુળની વહિવટ કુશળતાને કારણે એ

કાળે પોરબંદર અને રાજકોટ રાજમાં રૂપ જેટલાં ગાંધી કુટુંબના માણસો નોકરી કરતા હતા.

કળા ગાંધીની પ્રથમ પત્ની ગુજરી જતાં બીજાં લગ્ન દીવાન બન્યા પછી કર્યાં. બીજાં પત્ની પણ ગુજરી જતાં ત્રીજાં લગ્ન કરેલાં. ત્રીજાં પત્ની ધાના રોગથી અપારીંગ થઈ જતાં થોડું લગ્ન એમની હયાતીમાં જ કરેલું, ત્યારે કળા ગાંધીની ઉંમર પાત્રીસેક વરસની અને થોડાં પત્ની પુતળીબાની વય તેરેક વરસની હતી.

કળા ગાંધીને પુતળીબાથી ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી થયાં. એમાં સૌથી મોટા તે લક્ષ્મીદાસ અથવા કાળીદાસ ગાંધી. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં થયો. રજિયાત બહેનનો ઈ. સ. ૧૮૬૨માં, કરસનદાસ ગાંધીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૬માં, અને સૌથી નાના મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯માં. ઓક્ટોબરની બીજી તારીખે થયો. આ બધા બાઈઓ રાજકોટમાં જ રહેતા, ત્યાં જ વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને સૌથી મોટા લક્ષ્મીદાસ ગાંધીએ અભ્યાસ પછી રાજકોટ ત્રાંધાનની કોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરેલી.

પોરબંદરમાં રાણા વિક્રમાતજ પછી એના પુત્ર માધવસિ હજીના પુત્ર બાવસિંહજી ઉમર લાયક થતાં ગાદીએ આવ્યા. ગાંધી કુળ પ્રત્યેની લાગણી તેો રાજમાં પડી જ હતી. અને ભલે જુરે પ્રગ્નને નિષ્કાથી સેવા કરનારા ગાંધી કુળના નબીરા સિવાય બીજું કોણ યાદ આવે ?

મહારાણા બાવસિંહજીએ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને પોરબંદર બોલાવી લીધા અને પોતાના ખામ માણસ તરીકે દેઝરી ઓફિસર તરીકે નિમણુંક આપી.

[૬]

‘જીવીશ ત્યાં સુધી
તારા બાપની જ
કમાણી ખાઈશ’

પ્રીત પુરાની ના થિયે, જો મજન મે લાગ,
મેા ખરમ જલમે રહે, ચક્રમક તજે ન આગ,

પોરબંદર મહારાણા ભાવસિંહજીએ રાજકોટથી
લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને બોલાવી લીધા અને તેજુરી ઓફિસર
તરીકે નીમી લીધા એ જ રીતે કળા ગાંધીના બીજા પુત્ર
કરમનદાસ ગાંધીને પણ બોલાવી લઈને વિશ્વાસુ માણસ
તરીકે સીટી ફોજદાર તરીકે નિમણુક આપી

પોરબંદરમા મેનેજમેન્ટ, મહારાણા ભાવસિંહજી
હજી કુંવરપદે ત્યારે ભીડને ટાણે કરસનદાસ ગાંધીએ
ઘરના ઘરેણા વેચીને પણ પૈમા પુરા પાડેલા, ભાવસિંહજીને
વહેલી ગાદી મળે એટલા માટે વગદાર માણસોને મળીને
કરમનદાસ ગાંધી પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટેલા

[૭૬]

એ ગુણ મહારાણા ભાવસિંહજી કેમ બૂલે ? મહારાણા ભાવસિંહજી બન્ને ભાઈઓ સાથે કૌટુંબિક સંબંધ રાખતા. પોતે બંને ભાઈઓને ત્યાં પ્રસંગોપાત જતા આવતા ને જમતા જૂઠતા ગાંધી ભાઈઓના ઘરમાં સારી ચીજ રાંધી હોય તો પણ મહારાણા સાહેબને જમતી વખતે પહોંચાડાતી.

યુવાન વયમાં જ મહારાણા સાહેબે સારું કાઠું કાઢ્યું. એમનો રાજકારભાર દીપવા લાગ્યો. પણ કાળને કર્યું છે તે યુવાન વયમાં જ દેવલોક પામ્યા. વિદ્યમાન મહારાણા નટવરસિંહજી સગીર વયના હોતાં ફરી પાછું પોરબંદર માથે એજન્સીનું મેનેજમેન્ટ મુકાયું અને એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે હડાળાના વિખ્યાત સાહિત્ય પ્રેમી દરબાર વાજસુરવાળા મુકાયા.

વાજસુરવાળા એટલે સ્વ. કલાપિના મિત્ર અને સ્વ. મેઘાણીભાઈના ગુરૂ. સૌરાષ્ટ્રમાં સાહિત્યનો વડલો અને દેશના થીઓસોફીસ્ટોનો એક આધાર સ્થાન. હડાપણનો દરિયાવચ્ચે વાતડાયો એવો કોઈ કોઈ મુત્સદ્દી જ બીજો પાક્યો છે.

આ વહેવારડાદ્યા મુત્સદ્દીએ પોરબંદરનું મેનેજમેન્ટ ખૂબ દીપાવેલું. દ. વાજસુરવાળાના લક્ષ્મીદાસ ગાંધી ઉપર ચારેય હાથ. અને ઘણીખરી અગત્યની બાબતોમાં વિશ્વાસમાં લઈને કામ કરતા.

રાજના કાજ ત્યારે ભારે વિચિત્ર રહેતાં. ખટપટનાં

જાગ્યાં બાઝ્યાં જ કરતાં હોય. પ્રબળને સુખી રાખવા બીજી કોઈ પદ્ધતિ હજી હવામાં ન હતી. એમાં ઇન્સાફથી રાજ કરવું અટપટું લેખાતું ને રાજ માથે પણ અંગ્રેજ રાજની એજન્સીની હકુમત. દ. વાજસુરવાળા એમના ઇન્સાફમાં હંમેશાં માનવતાલક્ષી રહેતા પણ પોતે કાઠીરાજ એટલે કળવકળ ગંધી બંધે.

મહારાણા ભાવસિંહજીનાં એક રખાત. નામ સૂરજબા. જેવા રૂપાળાં એવાં જ કળાખાજ. મહારાણા ભાવસિંહજીને તો હથેળીમાં પાણી પીવરાવતાં. રાજવીઓના રાજમાં એમની રખાતોનો માન મરતબો જળવાતો. એમના વાડી વજીરા, ગાડી ઘોડા ને નોકર ચાકરની ધમસાણુ બોલતી. પણ મહારાણા ભાવસિંહજી પાછા થતાં સૂરજબાના તેજ વિલાઈ ગયાં. કળા ન કરમાણી

આ સૂરજબાએ દ. વાજસુરવાળા પાસે જાત્રાએ જવાની રજા માગી. કુશળ વહિવટકાર તરીકે દ. વાજસુરવાળા સમજી ગયા કે સૂરજબાને નિરંકુશ છોડવા જેવાં નથી. રાણીની સરકાર સુધી ઘાલમેલ કરે તેવાં જખરાં છે.

દ. વાજસુરવાળા અને દ વીરાવાળાને વળમાં લેવાને પોતાનું ધાયું કરાવવા એમણે ભારે મથામણુ કરેલી. કેંક કાગળો પણ હાથ કરેલા. ઘરેણું ગાંડું ને જર જવેરાત પણ ઠીક કરી લીધેલું.

જાત્રાએ જવાની તો મનાઈ કરી શકે નહિ. પણ મોકલવાં કેની દેખરેખ નીચે ? ત્યારે રાજની વફાદારીમાં

અને ઊંડી તુલ્લખૂંઝવાળા લક્ષ્મીદાસ ગાંધી એમની નજરમાં આવ્યા ત્યારે લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને બધું સમજતીને સાથે મોકલ્યા.

સુરજબા ફરતા ફરતા, બાત્રાઓ જુવારતા કાશી મુખી પહોંચ્યા કાશીએ આવીને રોકાઈ રહ્યા અહિં બધું જરૂર જણેરાત ઠેકાણે કરવાની પેરવી કરવા માડી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીની ચબરાક આખને કેમ ટાળી શકે.

સુરજબાએ પાસા કેડવા શરૂ કર્યા, લક્ષ્મીદાસ ગાંધીની આર્થિક મિથિત બહુ સારી નહિ એટલે એમને પૈસાની લાલચમાં લપેટવા રમત આદરી પણ ગાંધીકુળનો નખીરો એવી લાલચમાં કેમ લપટાય ? પોતે તાબડતોબ પોરબ દર આવ્યા હ વાજસુરવાળાને બધી જાણ કરી અને રાજની આબરૂ બચાવી લીધી.

એ પ્રકરણ તો ભારે અટપટું હતું સુરજબાએ દરબાર વાજસુરવાળાને હેરાન કરવા ઘણા ખેલ ખેલેલા એક દિવસ આકસ્મિક મોટર લઈને 'સૌરાષ્ટ્ર' માખ્તાહિકને આગણે જઈ ચડેલા એ વખતે શ્રી અમૃતલાલ શેઠ રાજ ઓના વેરી એમના હાથમાં પત્રોનો થોકડો મૂકી દીધો અમૃતલાલ શેઠે એ બધા પત્રોની ફોટો પ્રિન્ટ લઈ નાખી ને સુરજબાને પત્રો પાછા આપતા કહ્યું કે અમારે આની કાંઈ જરૂર નથી, ને સુરજબાના હાથ હેઠા પડેલા.

હ વાજસુરવાળા પછી પોરબ દરમાં એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે મેજર હેનકોક આવ્યા એમને પણ લક્ષ્મીદાસ

ગાંધીની શક્તિનો પરિચય થયો અને એમની સેવા, શક્તિ ને વફાદારીથી રાજ્યના ચીફ એકાઉન્ટન્ટ અને ઓડીટ ઓફિસર તરીકે બઢતી આપી.

આ રીતે રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવતાં બજાવતાં શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધી ઈ. સ. ૧૯૧૪ના માર્ચ માસની ૬ મી તારીખે અવસાન પામ્યા.

શ્રી. લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના અવસાનના સમાચાર મેજર હેન્કોકને રાજાવાવમાં પડ્યા. તેમણે ગેઝેટમાં નોંધ લેવરાવી કે :

નામદાર ભાવસિંહજીના નિમકહલાલ નોકર મિ. લક્ષ્મીદાસ કરમચંદ ગાંધીના મૃત્યુના ખબર મને આજ સવારે રાજાવાવ મુકામે થતાં હું ઘણો જ દિલગીર થયો છું. મરહૂમની યાદગીરીના માનમાં પોરબંદર શહેરની તમામ ઓફિસો અને નિશાળો બંધ રાખવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે.

રાજાવાવ તા. ૬-૬-૧૯૧૪
એફ. ડા. બી. હેન્કોક મેજર
એડમીનીસ્ટ્રેટર પોરબંદર.

શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીની પેન્શન જેટલી નોકરી થઈ ન હતી. છતાં તેમના કામની કદર કરી મેજર હેન્કોકે તેમનાં ધર્મપત્નીને જીવતાં સુધીનું પંદર રૂપિયાનું માસિક પેન્શન કરી આપ્યું.

શ્રી લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના પુત્ર શામળદાસ ગાંધી
ત્યારે કમાતા થયા ત્યારે એમના માતૃશ્રીને મળતું આધારણ
પેન્શન લેવામાં એમને શરમ લાગવા માઠી, એટલે તે પેન્શન
નહિ લેવાનું પોતાના માતૃશ્રીને જણાવ્યું.

એમના મા કહે “ તારા બાપે પોરબંદર રાજની
વફાદારીથી નોકરી કરેલી એનું એ ક્ષણ છે હું તો છ દગીબર
તારા બાપની કમાણીનો ચોટલો ખાવાની ”

અને આ પેન્શન શામળદાસના માતૃશ્રી જીવ્યા ત્યા
મુઘી એમણે લીધેલું ગાંધીકૃષ્ણ અને પોરબંદર રાજ્ય વચ્ચે
માત્ર એવા ને વફાદારીની જ નહિં પણ સ્નેહ અને
સંસ્કારની એક અતૂટ ગાંઠ હતી એ સ્નેહ અને સંસ્કારના
મુક્ષ અનેક રીતે ગાંધી કૃષ્ણ પામેલું

★

[૭]

મન માર્યું, માયા તજી

મન માર્યું માયા તજી, લીધો ભારત માટે ભેખ
મોહન મારી મેખ, કળજીગ માથે કબાઉત.

કળા ગાંધીના સૌથી નાના પુત્ર મોહનદાસ ગાંધીનો જન્મ પોરણદરમાં; વિદ્યા અભ્યાસ રાજકોટની નિશાળમાં. તેમનું ૭ વરસની નાની ઉંમરે એક પછી એક એમ બે કન્યા માથે મગપણ થઈ ચૂકેલું પરંતુ તે જાનને કન્યા જાલવયમાં મૃત્યુ પામતાં ત્રીજી વખત પોરણદરના શ્રીમંત કુટુંબની મમાનવયની કન્યા કસ્તુરબા માથે મગાઈ કરવામાં આવી અને ૧૪ વરસની ઉંમરે ઇ. સ ૧૮૮૩માં રાજકોટથી દળદ-જાલરી જતન લાવી પોરણદર મુકામે મોટી ધામધૂમથી કસ્તુરબા માથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું. ૧૮ વરસની ઉંમરે મેટ્રીક પાસ થયા ને ભાવનગર જાતે ગામજદામ કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં થોડો વખત અભ્યાસ કરી ૧૮૮૮માં બેચિસ્ટરના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે વિદાયત જવાની તૈયારી કરી આ વખતે પ્રાંતિએ વિદાયત જવાનો વિરોધ કરીને નાત જણાવ મૂક્યા.

ગાંધીજીને વિદાયત જવાનું નકી ચતાં માતા પૂતળીબા
ભારે કોચવાણું ને તેમણે કહ્યું કે દીકરા તું પરદેશ જવાનું
કહે છે પણ ત્યાંના માણસો ધર્મ પાળતાં નથી તું દારૂ કે
અખાજ લઇને તારી કાયાને અલડાવતો નહીં એટલું વેણ
આપ્યતો જવા દઉં.

ગાંધીજીએ માતા પૂતળીબા ને વચન આપ્યું ને વિદા-
યત ગયા ત્યારથી માતાને આપેલ વચનનું જીવનભર પાલન
કયું.

માતા પૂતળીબાઈ બહુજ ધર્મગરાયણ સ્વભાવનાં
હતાં તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મનું જીવ સાટે પાલન કરતાં. કબા
ગાંધી જેવા હડાળીડ દીવાનના ઘરવાળાં હોવા છતાં રાજ-
કાજની લપછપથી દૂર રહેતાં તેમનું જીવન અતિ પવિત્ર
હતું. દિવસ આખો ઘરના કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતાં
અને જ્યારે વખત મળે ત્યારે કથા કીર્તન શ્રવણ કરતાં.
કબા ગાંધીનો રોટલો તાલુકદાર કાઠી ગરાસીયાના જેવો
ગણાતો જમવા બેસે ત્યારે દશ પંદર પાટલા પડતા. ભાત
ભાતની વાનીઓ થતી તે તમામ રસોઈનું કામ પૂતળીબા
જતે કરતાં અને બધાંને જમાડીને જમતા તેમનું જીવન
બહુજ પરમાર્થી હતું તેઓ ચાતુર માસ્રમા સૂર્યના દર્શન
કર્યા સિવાય અનાજ લેતાં નહિ તેથી વરસાદની હેલીમાં
કેટલાકે અપવાસ કરવા પડતા. આવી પવિત્ર માતા હોય
એજ ગાંધી જેવા મહાન પુત્રનો જન્મ આપે ને ? એટલેજ
કાગ કવિએ કહ્યું છે ને કે :

સોરઠ્ય મેં વારી કેવારી જાંઉ પોરખંદર પે
 વારના પુરાને રામ રાજાહુકે રાજકા
 વારી હું સહસ્ર વેર શેઠ કમચંદળ પે
 તાત પદ પાયો જગ મોહન જગતાજકા
 છોટે ખાલ છોટી ગલી છોટે ઘર હુપે
 વારી ખેલે જહાં નાવિક ઇસ ભારત જહાજકા
 પૂતલી કી કુંખ પે સુ હિંદ બલિહારી હોત
 જાકે બીચ જન્મ હુવા ગાંધી મહારાજકા

આ માતા પૂતળીબાઈનું ૪૬ વરસની ઉંમરે ન્યારે
 ગાંધીજી વિલાયત હતા ત્યારે અવસાન થયું.

ગાંધીજીએ વિલાયતમાંથી બેરિસ્ટરની ઉપાધી લઈ
 દેશમાં આવી મુંબઈ રાજકોટ ખાતે વકીલાત શરૂ કરી.
 ૧૮૯૩માં ફરીને દક્ષિણ આફ્રીકા ગયા. ત્યાર દેશ સેવાની
 પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

ગાંધીજી ન્યારે આફ્રીકા હતા ત્યારે ગાંધીજીના
 ભાગમાં આવતી કુતીયાણા પાસે આવેલી ચાકુડા ગામની
 જમીનનો જૂનાગઢમાં કેસ ચાલેલો.

ગાંધી કુટુંબ જૂનાગઢ રાજ્યનું જમીનદાર હતું
 એનો પુરાવો જૂનાગઢ રેકર્ડમાં આ પ્રમાણે મળે છે.

હીજરી ૧૧૮૫ ઈ (૧૭૭૨)ના તસેલીરકકાથી
 નવાબ મહોબતખાન પહેલાએ રહીદાસ રામજી એના પૂર્વ-
 ત્તેના વખતથી એક પરાજા જમીન જે ચાકુડા ગામમાં

ખાતા તેને કાયમી કરી આપવામા આવે છે (ચાકુડા ગામ ઉજડ થતા તે સ્થાન ઉજડ દીળા નામે ઓળખાય છે અને તે ગામની જમીન કુતીયાણામા લેખવી હેવામા આવી છે) ઈ સ ૧૮૮૬થી જૂનાગઢ ગાંધી એજન્ડ મેટલમેન્ટ ધારો ઘડયો તે અન્વય સુગ્વે નંબર ૧૨ સુજળ જમીન એકર ૬ને શુબ ૭ સેન્ડમેન્ટ ગ્હીદામ ગમજના નામે કરી આપ્યું તેમા ૧૩ શુકાને ૮૭ ચોગમવાર જમીન ગાંધીજીને લાગે આવતી હતી આ જમીનનો કેમ ચાલ્યો ત્યા- ૫-૪-૧૮૮૬ના દિવસે લક્ષ્મીદામ ગાંધીએ આફ્રીકાથી મહાત્મા ગાંધીજીનું સુખત્યાગ્નાસુ મગાવવા માટે સુદત માગી પણ આપી નહી અને લક્ષ્મીદાસ ગાંધીને કંગાવ સ્વી ગઈ એવ કરજ પાડી આ તમામ વિગતવાર માહિતી મૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના વેબક ગ્રંથપ્રમાદભાઈ દેશાઈએ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામા અને શુનશત સમાચારમા પ્રસિદ્ધ કરેલ છે

મહાત્માજી આફ્રીકાથી દેશમા આવ્યાને ડમ્તુખાની માથે દેશ સેવામા લાગી ગયા, બ્રિટીશ મામે ભારતની આઝાદીની લડત ઉપાડી તેમા અનેક મકદો મહા, અનેક વખત કારાવાસ વેઠ્યા ભારતની ગરીબ પ્રજામા નવું ચૈતન્ય પ્રગટાવ્યું આખા દેશને ઢઢાળીને વૈગટ જગાડ્યો બ્રિટીશ સત્તાને સમન્તવી રીધુ કે બ્યારે પ્રજાનો બૈરાગ નાગે છે ત્યારે કોઈ મહાસત્તા એને પહોચવાની નથી તેમજી જનન ભર સત્ય અહિ માને પ્રેમનું પાતન કર્યું ગરીબો માટે મેલ રોટીની ચિતા કરી ઉચ નીચના ભેદ ભૂંચ્યા

ઝાળાતળી ચાવી આવતી હિંદુ ધર્મના દૂષણ
મમી આલડેટનું નિવાગણ કયું

એમનું જીવન એજ મમાજનો ઉપદેશ હતો એમના
ત્યાગી જીવન માટે યથોના યથો લખાયા છે આ વિશ્વ
વહનીય મહાપુરુષના જન્મથી લાન્ત ગૌરવવતું મન્યુ છે
નત્યકારણમા મત્ય અહિં આ અને ગ્રેમનો પ્રયોગ ઝગ્નાર
ગાધીજી પ્રથમ છે, તેઓ જ્યારે સુવાનું હોય ત્યારે સુ
શક્તા અને જ્યારે જાગવાનું હોય ત્યારે જાગી શકતા ત
અર્જુનની માફક ટાળવા ટાળે જન્ને હાથનો ઉપયોગ કરતા
આવા અનેક ગુણોથી તેઓ જગતની મહાન વિભૂતિ ગણાયા
૧૮૩૦ની જાન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે ભારતને આઝાદ
કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પુરી કરી બ્રિટીશ જેવી ઝાંમી
મલતનતરૂપી મહામાગરનું અગસ્તના જેમ પાન કરી 'ગાધી
અગસ્ત સત્તા માગજ કે પી ગયો' ને ઈ મ ૧૮૪૭ના
ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે ભારતને સ્વતંત્ર બનાવ્યો

આમ મહાત્મા ગાધીજી અમસ્ત માનવ જાતના
જ્યાણ માટે જીવનભર ઝંઝુમ્યાને જનતાના પ્યારા બાપુ ને
ભારતના રાષ્ટ્રપિતા કહેવાયા

ગાધીજી જેમ બાપૂ કહેવાયા તેમ કસ્તુરબા ગાધી
બા કહેવાયા કસ્તુરબા ગાધીએ પણ જીવનભર ગાધીજીની
સાથે રહી દેશ સેવા કરી માચી માતાની ફરજ બજાવી છે

કસ્તુરબા ગાધી અલણ અને ગ્રામ્ય મન્દારના

ઉપાસક હતા. તેઓ ગાંધીજીની સેવામાં રહ્યા પશ્ચાં રહેતા તેઓ એક પતિ પરાયણ આર્થ સન્નારી હતાં. તેમનું ૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૨મી તારીખે પુના ખાતે આવેલા આગા-ખાન મહેલમાં ગાંધીજીને અટકમાં રાખેલા ત્યારે અવસાન થયું. તેમના મૃત શરીરને તેજ મહેલના કંપાઉડમાં અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો અને તે જગ્યાએ એક સમાધી બનાવવામાં આવી છે.

ભારતને આઝાદી મળતાં દેશના ભાગલા પડ્યા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન નામે એકમાંથી બે દેશનું સર્જન થયું. આઝાદીને ફક્ત પાંચ ગહિના થયા હતા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૪૮ની જાન્યુઆરી માસની ૩૦મી તારીખે દીલ્હી ખિરલા હાઉસમાં સાંજને વખતે ગાંધીજી પ્રાર્થના મંડપમાં જતા હતા તે વખતે નાથુરામ ગોડસે નામના એક હિન્દુ મહા સલાવાદી દક્ષિણી પ્રાદાણે કોમવાદની દેલછામાં દોરવાઇ ગાંધીજી ઉપર પીસ્તોલની ત્રણ ગોળીઓ છોડીને ગાંધીજીનું 'હે....રા....મ' કહેતાં ૭૬ વરસની ઉમરે અવસાન થયું.

તેમના શરીરને જમના નદીને કાંઠે રાજઘાટ ઉપર મુખડના કાષ્ઠમાં અગ્નિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. આ વખતે કેટલાક રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓએ સ્મશાન યાત્રામાં ભાગ લીધો.

ગાંધીજીના અસ્થિ હાલમાં આખા જગતના તીર્થ સ્થાનોમાં પધરાવવામાં આવી. ગાંધીજીના મૃત્યુથી આખા દેશની જનતાના હૃદયમાં જળરજસ્ત આંચકો લાગ્યો. આખો

ભારત શોકમગ્ન બની ગયો ભાન્તની પીગતાલીસ કરોડ
જનતાએ તે દિવસે યથા શક્તિ દાન પૂન્ય અપવાસ ઈશ્વર
ભજન કરીને અજલિ આપી

ગાધીજીના જન્મસ્થાન પોરબંદરમાં સૌરાષ્ટ્રના
ગાહ મોદાગર શ્રીમાન નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતાએ પાચ
લાખ રૂપિયાના ખર્ચે ૭૯ ફુટની ઉચાઈવાળું કીર્તિમંદીર
નામે ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું તેમના વિશાળ પટાગણમાં
આરસ પાથરવામાં આવેલ છે ત્યાં સમાજ કલ્યાણની અનેક
પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે

મંદિરના મુખ્ય ખંડમાં મહાત્માજી અને કસ્તુરબા
ગાધીની પુગ કદની ઓઈલપેન્ટ છળીઓ મૂકવામાં આવી
છે. આ મંદિર અને ગાધીજીના જન્મસ્થાનને જોઈ લોકો
ધન્યતા અનુભવે છે જે ઓરડીમાં જન્મ થયો હતો તે
મકાન યથાવત જળવી ગળવામાં આવ્યું છે આ મકાન
રાષ્ટ્રને સુપ્રત કરવા માટે વહીવટી નિરાઠ્ઠણમાં ઘણો સમય
આપવો પડેલ કારણ કે તે મકાનમાં ગાધી કુટુંબના ૨૯
જેટલા મામ્ય ભાગીદાર હતા

આ સાલ ગાધીજીના જન્મને એ વર્ષ પૂરા થતા
ભારતની જનતા ગાધી શતાબ્દિ ઉજવી રહી છે તેમની
વિચાર મંણી મુજળ અનેક કાર્યક્રમ યોજાયા છે ભારત
ત્રિવાય અમેરિકા જેવી મહાન સત્તાઓ પણ એમના દેશમાં
ગાધીજીની પ્રતિમા ઊભી કરી ગાધી શતાબ્દિ ઉજવીને
ગાધીજીના જીવનમાંથી અનેક પ્રકારની પ્રેરણા મેળવી
રહી છે

ગાંધી કુળનું ખમીર

મહાત્મા ગાંધીને સંતાનમાં ચાર પુત્ર તેમાં સૌથી મોટા હરિલાલ ગાંધી તે પછી મણીલાલ ગાંધી તે પછી રામદાસ ગાંધી અને સૌથી નાના દેવદાસ ગાંધી.

ગાંધીજીના મોટા પુત્ર હરિલાલ ગાંધી માટે તો ખાસ લખવાપણું રહેતું નથી તેમનું જીવન ધોરણ ગાંધી કુળની પરંપરાથી જુદી જાતનું હતું એમણે. ગાંધીજીના આ દેશનો અનાદર કરી સ્વાર્થ વૃત્તિમાં લલચાઇને થોડા વખત માટે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારી અબદલા ગાંધી એવું નામ ધારણ કરેલું.

આ વખતે સુસલમાન જમાતને ભારે ખુશીયો થયો અને મોટા ઢળઢળાથી આ પ્રસંગની ઉજવણી કરી હરિલાલ ગાંધીનું ધર્માન્તર કરાવ્યું આ ધર્માન્તરથી જેટલા સુસલમાનો રાજ થયા એટલો જ હિન્દુના હૃદયને આંચકો લાગ્યો ગાંધી કુટુંબના મોઢા ઉપર તો મેરા ઢળી ગઈ પણ મહાત્માજીના હૃદયમાં હરિલાલના ધર્માન્તરની કશી અસર થઈ ન હતી. એમણે નિખાલસ હૃદયથી જાહેરાત કરી કે

જગતના કોઈ ધર્મ પ્રત્યે મને લેદ લાવ નથી હું સર્વ
 ધર્મને અંક સરખા માનુ છું પરંતુ હરિલાલ એમના
 વિચિત્ર સ્વભાવથી કોઈ ધર્મને લાઇન ન આપે તે ખામ
 જોવાનું રહે છે કારણ કે જે માણસ જન્મથી આજ દિવસ
 સુધી હિંદુ ધર્મના મસ્કાર નીચે રહ્યો છે તે માણસ
 ઇસ્લામ ધર્મનો ત્યાગ કરીને પાછો ક્યારે હિંદુ ધર્મમાં
 આવી જાય એ જોવાનું રહે જે માટે મુસલમાનોને બહુ હર્ષ
 કરવાનું કારણ નથી

થયુ પણ જોવું જ થોડા જ વખતમાં હરિલાલ
 ગાંધીએ વિચાર દેર્યોને પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવી ગયા
 આમ તેમનું જીવન નાવ હાલકયોગ સ્થિતિમાં જ્યાં ત્યાં
 અથડાયા ક્યુ' ને તેમાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું તેમને કાલિદાસ,
 તથા રસિકલાલ, નામે દીકરા છે

ગાંધીજીના બીજા પુત્ર મણીલાલ ગાંધીએ આફ્રિકાની
 સ્વાતંત્ર લડતમાં સારા પ્રમાણનો ભાગ લીધો અને તેમણે
 ઘણા વરસ મહાત્મા સ્ટ્રોલ સ્ટ્રોલ આશ્રમમાં સેવા આપી
 તેમનું જીવન નિર્દોષને સેવા બાવી હતું દક્ષિણ આફ્રિકાના
 આદિવાસીઓના કેટલાક હક માટે તેમણે ઘણું ક્યુ' હતું
 તેમનું આફ્રિકામાં અવમાન થયું તેમને અંકળ નામે
 દીકરો છે

ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર નમદાસ ગાંધીએ બહુ જ
 નાની ઉંમરથી સ્વાતંત્રની લડતમાં જ પસાવ્યું તેઓ ૧૪
 વરસની ઉંમરે ગંગાવાસમાં ગયેલા આફ્રિકાથી દેશમાં

આવીને સેવા ગ્રામ આશ્રમની સેવા કરતા તેમનું જીવન ઘણું જ માત્વિક હતું હાલની કારમી મોંઘવારીમાં પોતાના કુટુંબનું પોષણ ૭૫ રૂપિયામાં કરતા તેમણે રચનાત્મક પ્રવર્તી દ્વારા મમાજની ખૂબ સેવા કરી છે તેમનું થોડા વખત પહેલાં તા. ૧૫-૪-૬૯નો રોજ સુંઘઈ હોસ્પિટલમાં કમળાના રોગથી ૭૩ વરસની ઉંમરે અવસાન થયું તેમને સંતાનમાં બે પુત્રી અને એક પુત્ર છે તેમના પુત્રનું નામ કેહાનદાસ છે

મહાત્માજીના સૌથી નાના પુત્ર દેવદાસ ગાંધીજી મહાત્માજીની હૈયાતી મુધી માથે ને સાથે રહી તન મનથી સેવા કરી એક સાચા મપૂતની ફરજ જાળવી ગાંધીજીનું મૃત્યુ થયા બાદ પોતે મદ્રાસમાં એમના મમજી રાજ ગોપાલાચાર્યની સાનિધ્યમાં રહી અખજારનો ધંધો કરતા તે પણ શુજરી ગયા છે તેમને રાજમોહન, રામચંદ્ર, અને ગોપાલચંદ્ર, નામે ત્રીકર છે

આમ ગાંધીજીના પુત્રોએ, એમની શક્તિની મર્યાદામાં રહી સમાજ સેવાનું કામ કર્યું છે.

ગાંધીજીના મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ ગાંધીના ત્રીકરા શામળદાસ ગાંધીજી જીંદગીનું મહાન જોખમ ખેડી સોરઠની જનતાની અપૂર્વ સેવા કરી છે તેની છાપ સોરઠની જનતાના હૃદયમાંથી લુપ્તાય એમ નથી

તેઓ વ્યવસાયે તો સુંઘઈમાં વંદેમાતરમ્ નામે અખજાર ચલાવતા પણ જ્યારે દેશને જરૂર પડી ત્યારે

કલમનો એક ખાજુ ઘા કરી કોશિયાની જેમ કુદી પડ્યા
 ગૈશ્યમાંથી ક્ષાત્રત્વ પ્રગટાવી કોઈ ચુદ્ધ વીરની માફક હાથમાં
 સમશેર ધારણ કરી મેદાને પડ્યા.

અખિલ ભારતનું કાળબ્ધ કપાણું ને જે ટુકડા થયા
 હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાન નામે જે સલતનત સરજાણી
 બ્રિટિશ જતાં જતાં રમત કરતી ગઈ પ્રજાનો અને દેશી
 રજવાડાનો છુટો દોર મૂકી દીધો કે સૌ સૌની ઇચ્છા પ્રમાણે
 ગમે તે સંઘમાં જોડાઈ શકે છે.

જૂનાગઢનો નવાજ મહોબતખાન દીવાન શાહ-
 નવાજ ભૂતાની દોરવણીથી કોમવાદના અપરમાં હોમાઈ
 ગયો જૂનાગઢની ભૌગોલિક સ્થિતિ કે એંસી ટકા હિન્દુ
 વસ્તીનો કાંચ વિચાર કર્યા સિવાય પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ
 કયું ને સોરઠની જનતાને કુઃખના મહાસાગરમાં ડુબાડી
 દીધી. આ નિષ્કૃંચ ફેરવવા માટે દેશ નેતાઓએ તેમ જ
 કેટલાક રાજવીઓએ ખૂબ પ્રયાસ કરી જોયા પણ બધા
 નિષ્ફળ નીવડ્યા. તેમનો દાણો પાણી આ ભૂમીમાંથી ખૂટી
 ગયો હતો જૂનાગઢનું અનુકરણ કરીને માણાવદર, બાંટવા,
 સરદારગઢ, અને માંગરોળનાં ઇસ્લામ રાજ્ય પણ પાકિસ્તાન
 સાથે જોડાયાં સોરઠની જનતાને પાકિસ્તાનની નાગચૂડમાંથી
 છોડાવવા માટે શામળદાસ ગાંધીએ આરઝી હુકમત નામે
 પ્રજાની સરકાર ઉભી કરી જૂનાગઢ ઉપર જળરજસ્ત બળવો
 કર્યો.

શામળદાસ ગાંધીમાં વક્તવ્યની અજબ શક્તિ હતી.
 તેમની જૂરસાભરી વાણી આંભળતા દીગણાં ધૂણવા માડતાં.

આખા દેશમાં જવાળા લલૂચી ને ચૌરાષ્ટ્રની બહાદુર જનતા નવાળ સામે યુદ્ધ ખેલવા ધનગની ઉઠી. શામળદાસની હાકલે હબરોની સંખ્યામાં નવલોહીયા જુવાનો મા ભોમની રક્ષા કાળે લીલાંછમ જેવા માથાના બલિદાન દેવા આરઝી હકુમતમાં બેઠાઈ ગયાને નવાળને પઠકાર ફેંક્યો. પહેલે જ ધડાકે તા. ૩૦-૯-૪૭ના રોજ રાજકોટમાં આવેલ જૂનાગઢના આલીશાન બંગલાનો કબજો કરી ત્યાં કચેરીની સ્થાપના કરી.

સેના નાયક શ્રી સ્તુભાઈ અદાણીની આગેવાની નીચે કરેંગે ચા મરેંગેના મુત્રો પોકરતી આરઝી હકુમતે આગે કુચ કરી. ભેસાણુ મહાલનું અમરાપર ગામ સર કચુ. ગાધકડા નવાગઢનો કબજો સંભાળી કુતીયાણાના અજયગઢ તરફ પ્રયાણ કચુ ને છત્રાવા ગામે કેમ્પ નાખ્યો. આસપાસના ગામે ગામથી હબરોની સંખ્યામાં જુવાનો રાતો રાત ભેળા થઈ ગયા.

આ વખતે જૂનાગઢ પાસે ૧૭૦ લાન્સર્સ, ૨૪૦ કવાયત દળ, ૧૦૭૧ પોલીસદળ હતું. તે સિવાય ધણકુલીયા સોઢાણા, વડાળા, લડુલા; બારોચ, એકલેસ વિગેરે ગામેના હબરોની સંખ્યામાં જમદુત જેવા સંધી જુવાનોને હથીયાર બંધાવીને તૈયાર રાખ્યા હતા.

છત્રાવા ગામે આરઝી હકુમતના સૈનિકો ભેળા થયાને રાતોરાત કુતીયાણા ઉપર હલ્દો કર્યો સામેથી પણ પુરતી તૈયારી હતી. આસપાસના સંધી મુસલમાનોનું પાકીસ્તાન તરફ વલણ હતું એટલે બેરદાર સામનો કર્યો.

ખૂનખાર જ ગ ખેલાયો આ જ ગમા સોરઠના ખમીરતા
જવામદોંએ ધરતીનુ ધાવણુ જિજ્ઞુ કઠી જતાવ્યુ ને
નવાળની દોળને શીકરત આપી કુતીયાણા સર કરી ત્રિરંગી
વાવળે ફરકાવ્યે

ત્યારખાઠ માણાવદર, સરદારગઢ, ખાટવા, માગગેળ
રાજ્યનો કબ્જો સલાળી લીધો ને માણાવદર અને માગ
રોળના દરબાર નાસડહીનને અડમા લઈ જોલમા પુગી
સીધાને જૂનાગઢ ઉપર કુચ કઠી

આરઝી હકુમત જૂનાગઢ ઉપર આવી રહી છે એવા
ખબર નવાળ મહોળતખાનને થતા છઠા છુટી ગયા તાપ
છરવાણે નહિ ભૂતાની બાજુ ઉધી નાખીને રાતો રાત
કુદુળને રમાયો સાથે ૧૮૪૭ના અક્ટોબર મામની ૨૭
તાગીએ કેશોદથી વેમાનમા ખેતીને કરાચી લેજો થઈ ગયો
તેમને છેવટ મુધી નોરઠની ધરતીનુ મોઢુ જોવા ન મળ્યુ
ને મેરા જૂનાગઢ મેરા જૂનાગઢ કરતા તા ૭-૧૧-૫૮ના
રોજ કરાચીમા મૃત્યુ પામ્યો

મરનગિન ગામગદામ ગાધીએ જૂનાગઢનો કબજો
મલાગી લાખો માણસોના આનદોત્સવ માથે ઉપજોટના
કિ'વાપર મરદાગ્રીના ખૂત ત્રિરંગી વા / લહેરાવ્યો,

ત્યાગખાન પ્રજાના અધિકારની રૂએ જનતાનો મત
લઈ જૂનાગઢને કાયમને માટે લાન્ત મધમા જોડી દેવામા
આ પુ તેથી મેડો વરમથી ચાત્રી આવતી લોકમાન્યતા
જે બાર બાળી અને તેંગે પી તેમજ પાચમે વર્ષ પડેવા

મોણીઆની આઈ નાગખાંઈએ ઉચ્ચારેલ લવિષ્યવાણી એક રીતે તો સાચી પડી કહેવાય :

સવંત યોગણી સતાણવે, સ્થીર કરીને સ્થાપું
સાચી આઈ હરજોગની, જૂનાણો પાછો આપું.

શામળદાસ ગાંધી તો પ્રથમથી જ સાહિત્યનો આત્મા એટલે જૂનાગઢનું સુકાન મંલાળતા સાહિત્ય પરિપદ ણોલાવી. પચીસ હજાર માણસ બેસી શકે એવો લઘ્ય મંડપ ણાંધવામાં આવ્યો. દેશભરમાંથી કવિઓ, લેખકો, સાહિત્યકારોએ મોટા-પ્રમાણમાં હાજરી આપી. સાક્ષરશ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે ત્રણ દિવસ સુધી ભરચક કાર્યક્રમનો જનતાએ લાલ લીધો આ પરિપદમાં જામનગરના સ્વ. મહારાજશ્રી દિગ્વિજયસિંહજીએ પણ ત્રણેય દિવસ હાજરી આપી હતી.

જૂનાગઢ આરઝી હકુમતનો દેશભરમાં એવો પડયો પડયો કે દેશી રજવાડાના હાંજ ગગડી ગયા તેમ જ મનમાં અનેક સેવેલ મનસુખાની ઈમારત લાંગી પડી તેથી એકીકરણની યોજના ઘણી જ સરલ થઈ પડી ભારત ભરમાં સૌથી પ્રથમ સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થયું ને તમામ રજવાડાંએ નીચું માથું રાખીને કળુલાત સ્વીકારી લીધી એટલે સૌરાષ્ટ્ર સરકારની રચના કરવામાં આવી જૂનાગઢને સૌરાષ્ટ્ર એકમમાં જોડી દેવામાં આવ્યું તેને જ શામળદાસ ગાંધીને સૌરાષ્ટ્ર સરકારના મહેસુલ પ્રધાન તરીકે લેવામાં આવ્યા.

ત્યાર બાદ સુદત પુરી થતાં ફરીને ચૂંટણી આવી

તે વખતે શામળદાસ ગાંધીને કોંગ્રેસ સાથે મતભેદ થતા
 પોતે સ્વતંત્ર ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા તેમા શામળદાસ
 ગાંધીનો પરાજય થયો જેથી પોતે મુંબઈ ચાલ્યા ગયા
 ત્યા તેમનું અવસાન થયું તેનો પરિવાર મુંબઈમા રહે છે

અંતમાં ગાંધી કુળ પરિચયને પુરો કરતા જે
 ધરતીમા ગાંધીજીનો જન્મ થયો એ ભૂમિની આપણા કવિ
 શ્રી ત્રિભોવન ગૌરીશંકર વ્યાસની કવિતામા વદના કરી
 વિરમું છું

અમિત મહિમા વતી માત વંદુ તને
 ભારતી જગત કલ્યાણ જનની

મોહન મદારી

આ મોહન ગાંધી, જમરા મદારી

રમ્યો રમત ન્યારી ન્યારી

ગાંધીડે કીધી, કાઈ એ એવી નોતી ધારી — આ મોહન૦

ડીમ ડીમ ડીમ ડીમ ડાક બળવી, કર લકાડ્યાં ધારી
બહુગરનાં ખેલ જોવાને, લાખો જમટ્યાં નરનારી—આ૦

વાદીડે આવીને વશ કરી લીધાં, ફૂંક્યા ફણીધારી
દુનિયાભરના અપટીએ દીધા, એટુંને કડિયે ઉતારી—આ૦

સતેલ કષ્ટક તેં સાપ જગાડ્યા, માથે ટકેરા મારી
મેરા વિનાના તારી મોરલિયે, નાચી રણા નામાધારી—આ૦

પરા પૂરવના લઈ પરવાના, બેઠાંતા હાક બળાડી
છૂમંતર થઈ ગઈ સત્તાઓ, (નં) આખ બીડીને ઉધાડી—આ૦

બાંચેય મેઘને બાંધી લીધા આખી પ્રજાને ઉતારી
ગોપ ગોવાળડ કૂલ ન ફરક્યું, ગાંધી બન્યો તું ગિરિધારી—આ૦

તારી રમતના અજબ તમાચા, બાંધ રહી જગ સારી
પિંગળશી કે પૂરેપૂરો એલિયો ફાંક અવતારી—આ૦

ગાંધી ખરો હતો વિજ્ઞાની

ગાંધી ખરો હતો વિજ્ઞાની.

સૌને એક જ સરખી વહેંચણ, નહીં લાભ કે હાનિ—ગાંધી

પામરથી પંડિતજન સુધી,

મજૂરથી દેઠ મદાજન સુધી,

જેની મુદ્દ આ ગ્યનામાં, નહીં રાજી અસમાની—ગાંધી

ખેડૂન, વણકર, મુચાર, મોચી,

લુદાગની પણ ચિંતા શોચી,

એક શંદીએ દિયે ઉકેલી અનેક વાતો નાની—ગાંધી

કાષ્ટ કરે નહીં કે'ની છર્પાં,

સૌના ઘરમાં સરખી વર્ષાં,

કે'ને નહીં જાગી કે થોડી, કાષ્ટ ન રાખે છાની—ગાંધી

સ્વદેશની વાપરવી વસ્ત્ર,

કે'ને નહિ મોંઘુ કે મરતુ;

લાચારી ખીજની કદિએ, હોય નહીં કરવાની—ગાંધી

જ્યોતિ ઘર ઘરમાં પ્રગટાડી,

જોયી નવની સફુર્ણ આવી;

હવન પોને જીવી અનાજુ. નથી વાત દહ છાની—ગાંધી

હજીવની નિષિન્ને મેગવના,

મળ જાગ મંત્રો વાપર્યાં;

એ અમદ્દિમાં ગાંધીજીએ નથી મદ્દજના માની—ગાંધી

ય તવાદત્ત એવું રત્નકણ,
 માનવનું હામાતું મળતણ,
 અણુમોનના ઉત્પાદકને, ઝડું સહારકે સ્વામી—ગાધી
 આ વિજ્ઞાને વેર વધાર્યું
 માનવતાનું મૂલ ઘટાડ્યું,
 અનોતિ સાધનથી થાતી, નીતિકે ધ્યેયની હાની—ગાધી
 આપ્યા છે અણુમૂલ વિચારો,
 તેમાં સદનું શ્રેય સ્વકારો,
 રોમાવું જે હાથે ઝીંતે, ત્યાં શુ હોય કંવાની—ગાધી
 ગળે નથી ધીરતી વાતો,
 ભારેલો અગ્ની ધુધરાતો,
 ડું ધાર્યું છે નથી સમજતી, પિગન વાત પુગની—ગાધી

★

સંત જન્મીઓ જે'હી

સરળય ચૂકીની અખિય વિશ્વમા
 ન હોવા તે. તે ફી
 ગાધી સંત જન્મીઓ જે'હી
 સન અદર ઉત્તર અકટોતર
 તારીખ બીજ ને પોતપોતર
 પ્રગટ્યો વિનર ઉચ્ચસ દેવ
 અવગરને બેદી—ગાધી

માના પુતલી પિતા કરમચંદ
 શાંતિ મોદ વાણકનુ બંધન
 ઉચ નીચને જાત જાતના
 બે- જુ સાણા તેદી—ગાંધી

હીંસાની લટ્ટી ઉકળતી
 ધધણ ચરને પ્રભ સળગતી
 શાસ્ત્રોય નિધિવત શણગારીતી
 વિશ્વ શાંતિની વેદી—ગાંધી

ખિટિયાના મૂળમાં ધણ બેઠો
 મુગટ છે પડવ નો હેઠો
 રાગ રંગ રણો નહિ હતીએ
 મુસદ્દીએની મેંદી—ગાંધી

હિંદ પરાધીનતાના પાના
 તૂટયા શાહીવાદ સજાનાં
 ચાલીસ કેટી મુક્ત બની ગઇ
 તે યજ્ઞ બેઠો કેદી—ગાંધી

★

નવયુગનો સંન્યાસી

ગાંધી નવયુગનો સંન્યાસી
 કાંઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયની કરી ન આધીપાણી—ગાંધી
 બનતુ પે'રી અગે રાતું,
 કરી નહી વૈરાગની વાતુ,
 ગયો નહી લો હાથ કમડળ કેદારે કે કાશી—ગાંધી

નહીં અગર ખાખને ઝોળી,
 લીધી નહીં માળા કે ઝોળી;
 નહીં મૂંડન કે દાદી રાખી, નહીં ઘરમા વનવાસી—ગાંધી
 ખંભે ઉપવિત ધારણ કરીને,
 ગયો મહી મંદિર હરિને,
 દીન દરિદ્રોની પૂજામાં વૈષ્ણવ પ્રજા વિલાસી—ગાંધી
 પોતલડી ખાદીની દૂકી
 ગગન ગજવતી ભેરી ફૂંકી,
 ચન્દ્ર સાંભળી પગમાં પડી ગર્ભ રાજ મુગટની રાશી—ગાંધી
 સમાનતાનો મંત્ર સુણાવ્યો,
 જીંથ નીચનો ભેદ વળાવ્યો,
 સાચ અહિંસા પ્રેમ ઉપાસક અપરિશ્લષ્ઠ અભ્યાસી—ગાંધી

★

ઘડવૈયો

ગાંધી નવયુગનો ઘડવૈયો,
 ઘાટ ઘડી મેદાને પડીઓ, લોખંડી લડવૈયો—ગાંધી
 એની સાથે કાટી ઉમટવાં,
 ગાડાતૂર ચઢને ફર્યાં,
 હાલી ભૂતાવળ જાણે ભરખવા હાહાકાર મચ્યો—ગાંધી
 દુખળે ડોમે હાકલ દીધી,
 પહોંચી ગઈ પાતાળો વીંધી,
 કોપીનમાંથી નીકળ્યો રેન્ને દુનિયા હાંકી દેયો—ગાંધી.

કાષ્ટ અ લીધું દેડ દાળણુ.
 કાષ્ટ અ લીધું હળ ને કાળણુ.
 કાષ્ટ લીધી હાથ કાદાળી, કાષ્ટ એ પખાલી કૌવા-ગાધી
 કાષ્ટ જાખવા લાગ્ય કાંટે,
 કાષ્ટ માલ ફેરવવા માટે,
 કાષ્ટ એ લીધી કલમ દોત ને કાષ્ટ એ લીધા વહીઓ ગાધી.
 કસળી પૂરે પૂરે કડાઓ,
 અને કાચ બીજ નહી વાડયા,
 કરતુરનાનો કથ કારીગર, શેઠ કલાનો ઈયા-ગાધી
 કુદી પડીઓ મહાસાગરમાં,
 જે જે કાર થયો હિંદુભરમાં,
 પાર નાવડી કરી ગયા તુ. બિંડ જળ તરવૈયા-ગાધી.

★

ગાંધીજી અને ભૌતિકવાદ

પ્રમળ બનો પુરુષારથવાદી, ચાવા હાને વાને
 શ્રીમતો પોતાની મિલકત, સહુની મિલકત માને,
 નિજતુ ગણીને નિજને માટે, ગરથ ન રાખે ગોલી,
 એમ કહ્યું છે, ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી
 મુખ તમે જે ભૌતિક માનો, ને જીવન વણસાવો,
 તો આ ભૌતિક મુખ તણો, નહિ મનુષ્ય જમનનો દલાવો;
 અતરમાં ઉન્માદ વધે તો, ઉન્માત કે અવરોધી,
 એમ કહ્યું છે, - ગાંધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી

યત્ર હાવ છે મનુષ્ય માટે, મનુષ્ય ન નતે માટે નહિ,
 યત્ર નત, જે મનુષ્ય જનતો, તે વાટે કે ધરે નહિ.
 એ જ પરાધાનતા માલીયા સ્વાધીનતા લો ગાધો
 એમ કહ્યું છે - ગાધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 મોટા મોટા ઉદ્યોગોથી પલટાવેને પાયા,
 એ ખોલસેના કાંઈ મજૂરની, સળગાવો નહિ કાયા,
 ચાલ ગણ્યા ગાંઠ્યા નવ રાખે, રાજકાજને રાધો,
 એમ કહ્યું છે - ગાધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 અરમાનેથી જીવન જીવવા, હિંમતને પ્રગટાવો,
 દેશ હાજ્યા મરી દીટવા, કાયરતાને ફગાવો,
 મુઠ્ઠાઆમાં ચેતન રેડ્યું, અણુવડને ઉદ્દમોધા,
 એમ કહ્યું છે, - ગાધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.
 હિંદુ-નરાણી કારણ પુરતા, નહે મદદેશો એનો,
 સર્વદાળને સન રેશનો, જનજાતિ સર્વેનો,
 એ જ સદેશ પરાધાનતાયા ચઇ પૂરી બોધો,
 કાંઈ કહે નહિ ગાવાંજીને ભૌતિકવાદ વિરોધો.
 જીલ્લિવાદન ગાધી વાનો, નવી ગળે બિતરતી,
 અર્થવાદની આસક્તિમાં, જનજીવા રૂંદ કરતી,
 માધારજી પદમતી જનતાની, દિતમ્બર વાત સમાધો,
 કાંઈ કહે નહિ ગવાંજીને, ભૌતિકવાદ વિરોધો
 સમય વ્યતે સમગ્ર અનુક્રમ, જીવન ધડતર રાખો,
 પણ મુરકેનીમા માનાતાનુ, ગૌરવ ખોઇ ન નાખો,
 એજ જીવનનો સાર સદા છે, માટે રાખો નોધો,
 એમ કહ્યું છે - ગાધી નહોતા ભૌતિકવાદ વિરોધી.

✽

વિશ્વવંદ્ય તપસ્વી

(ઢાળ : વાલા મારા પંચરે સિંધુને સ્મશાન રોપાણ ત્રણે રૂખડાં)

બાપુ તમે સાગરિયો મર્યાને રતનો લીધાં રે
લીધાં ને પાછા વેરિયા...રે...છ

બાપુ તમે ઝેરના પિયાલા ભરીભરી પીધા રે
બીજાને અમૃત વેચિયા....રે....છ

બાપુ તમે સોતા બાણ રૌયાની પથારી રે
ઝાઝાયો માથે બાબનો...રે....છ

બાપુ તમે પંડય ને ઢાંકવા પૂરતો પેથો રે
વેળાને કટકે વાંજનો....રે...છ

બાપુ તમે ફેદી થઇ કારાવાસ વેઠ્યા રે
મુગતી દેવા માતને.....રે.....છ

બાપુ તમે ધૂણીઓ એવી તો કમળવી રે
જોયાં નહિ દિવસ રાતને...રે....

બાપુ એક કાલાંડી સત્તાનુ બાંક ધુ'ક વાળુ રે
પરજનનું બીજું પાંખડું...રે....છ

બાપુ એનો સાંઢસો કરીને સપડાવ્યા રે
હલ્યુ નહિ એકેય પાંદડું...રે...છ

બાપુ તમે માતેલા સાંઢાવની સામે રે
જભા'તા ઝાંપે એકલા....રે....છ

બાપુ તમે આદ્યાર્થી નકોરડા અપવાસો રે
કુંગર લાગ્યા ડોલવા...રે...છ

બાપુ તમે કાયમ પોતી ગ્યા જમના કાઠે રે
ફૂલડાંઓ ખૂટ્યા ઝોકમા...રે...છ

બાપુ તારી વાની તો ચડી ગઇ વરમાંડે રે
ચાંદાને સૂરજ લોકમા....રે....છ

ગાંધીજીને સત કેવો કે પાકો વાણીઓ
ગાંધીજીને વેપારી કેવો કે વિદ્વાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને કેવો બ્રામણ કે કેવો બંગીયો
ગાંધીજીને કેવો દિદુ કે મુસલમાન રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો મેં વાળતો જાગર
ગાંધીજી તો વાંચતો વેદને કુરાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને કેવો કાયર કે કેવો શૂરવીર
ગાંધીજીને જોયો જગે ને બંધીવાન રે....ગાંધીજીને
ગાંધીજીને માતા કેવો કે બાપુ બધવો
ગાંધીજીને કેવો મનુર કે કિસાન રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો બળરાજાને ઉબરે
ગાંધીજીને વાનમ કેવો કે વૈરાટ રે...ગાંધીજીને
ગાંધીજીને જોયો સિંહાસન પર બેસતો
ગાંધીજીને સાધુ કેવો કે સમ્રાટ રે...ગાંધીજીને

ગાંધીજીને ઠેવો સોરઠ કે ઠેવો દિંદનો
 ગાંધીજીને ઠેવો આ દુનિયાનો પ્રાણ ર...ગાંધીજીને
 ગાંધીજીને ઠેવો સુ ઐવ નથી મૂગત
 ગાંધીજીના બિરદમ આખુ પ્રહાર ર....ગાંધીજીને

★

સુતરને તાંતણે

ઉપડયો લેવા સરાજને સુતરને તાંતણ
 સુતરને તાંતણેને તકાને ત્રાગડ
 મહાત્મા ચંધી મહાગગ ર...સુતરને
 ધુખગી ડનરા આજ થરા ધુંધળો
 જોગીડાની ઉનરી જમાન ર....સુતરને
 મૂકી જાટીને એણે મૂડલા જગાડીઆં
 હૂકળી ઊઠ્યા હોકાર ર....સુતરને
 સાગારયા ડાળો ડાળો બોલો જઈ ઉખરે
 દૈતોનાં ખખડાયા દાર ર....સુતરને
 દીઠો અવધુતને ત્યાં લાગ્યા સૌ ડાલવા
 દરો દિશાના દિગપાલ ર...સુતરને
 ગણી ગણાય નહીં માનવની મેદની
 જોગીડાનો બોલે જયકાર ર....સુતરને
 લીધી પ્રતિજ્ઞા લેવા સ્વરાજનો
 દો બરાણો હલ ગાર ર....સુતરને

★

સંત ગાંધી

(ગરબી)

એ તો તેજીસ ક્રોડ તારનારો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો ભારત બૂમીનો, રખવારો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો અણિયો જાગે અજરંગી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો સન્યાસદનો સંગી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો દાગે બરો જાણ દાંડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે મીઠાની મોકાણ મીઠા રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે ચીથરાનાં ડીંગાં ધુણાવ્યાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે દેવોનાં દાર જિઘડાવ્યાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે મળિયા માથ માથ ગીડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે આસમા માડી છે ગીડી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તાવરા દેગમરી કાઢી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તોપને પાડા છે દાઢી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે પારકા પોતાના ત્રીયાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે તન મન ધન દન ત્રીયાં રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે ભારત માટે બેખ લીધો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે રામનો આદર લીધો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો ભારતીનો પૂત પનોનો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એ તો છગી નજરથી જોતો રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે માતાને મુગતિ આપી રે મહાત્મા સંત ગાંધી
 એણે જૂસમની જંજીર કાપી રે મહાત્મા સંત ગાંધી

★

જ્ઞાન જ્યોતિ

રસ્તો સૂઝે આખ ન આંજે

તીમિર દીધું અજસાવી

ગાંધીએ જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી

તેલ પ્રેમનું પૂરી કાઢીએ, જીવન વાટ ઝમોળી

મહા તપસ્યા કાંડી ટકોરે, કાળજી જોડ્યા કાળી

નગી ગયો વૈરાટ અપાટે, કાયરતાને ફગાવી—ગાંધી

એની જ્યોતિમાથી પ્રગટ્યા લાખ લાખો દીવા

ચારે તરફના અજવાળાથી પ્રિટિશ લાગો ખીવા

ટાઢી પડી ગઈ દિસક તોપો, જિભા સન્મુખ આવી—ગાંધી

એ અજવાળે ખોવાયેલી લીધી વસ્તુ ગોતી

કાંઈ પડેલે શખ છીપલા કાંઈ પડેલે મોતી

કાંઈ કહે છે એકખીજના, સ્વામત દાર પડેલી—ગાંધી

મજ્યાડું ખેતર

મજ્યાડું ખેતર લાજ વિનાનું બેળાય રે

મજ્યાડું ખેતર

કાણું વાસોપે બેસે નય રે

મજ્યાડું ખેતર

એક કહે કે ખીજો નાણું ખીજો આડા અવળું તાણું

ત્રીજને ભરોસે રેયા ચરી ચરી નયરે—મજ્યાડું

કેઇ નહીં ત્યાં દીકળો ગાળે, કેઇ નહિ ત્યાં પાણી વાળે
 ખળ ખળ વહેતી રહો માથે ગંગા હાલી જાય રે--મજબૂર
 તારી સામે પું દરશનમાં ભરમાણો છે કાચ જીવનમાં
 પંથાને પડોશી તારી દાંસી કરતા જાય રે--મજબૂર
 બધો જલદી બંધને પાળા કાઢી નાખો દ્રો નાં આળાં
 નીલીકુંજ ભોમાં પોતે એકલકું સુકાય રે--મજબૂર
 સંત ગયા છે જે સમજાવી સદ્ સાધકે વાટકે ખતાવી
 માર્ગે જો સૌ મનથી માને(તો) બેડો પાર થાય રે--મજબૂર

ગાંધી તારો કેઇ નહિ સમોવડિયો

કાળની સામે જંગ ઠ્યામાં પગ પાછો નવ ભરિયો;
 તારો કેઇ નહિ સમવડિયો.
 હાડને ખોખે હાકલ દીધી, ખડ બધો ખળખળયો;
 ભૂપને ભૂપતિ રાજજીવનમાં, ચકરાવે ચડિયો.—તારો
 હીમાલય પર્વત હદમાં, અધ દાંક્યો આચડિયો.
 એટમ બોંબની સામે ભોમો, બાપુ લઇ એક ખડિયો.—તારો
 ચંડામર્ક છેલ ખતાવે, દૈત્યા પું ના ડરિયો;
 તીખી તાતી તેગ તોળી પણ વેણ ખીણું ન ઉચાર્યો.—તારો
 ધરા ધ્રુજવતા પહાડ ડાલવતા, કરતા ડણકું દેહાર્યો;
 સાવજ સામે સજેકડાને, ચૂર કરી શેષાર્યો.—તારો
 ખેતરડાને ખાઇ ગયાંતા, વીણી લીધી કથ કણીઓ
 એક જ ધાએ ઉડાડી મૂક્યાં, એવો પું ગોદણિયો.—તારો
 સાતી છાતીએ ગોળી ઝીલતા, દિલમાં પુ નવ ડાંચ્યો;
 આઝાદી ભારતને આપી, સ્વર્ગ માહી સંચરિયો.—તારો

જ્ઞાન જ્યોતિ

રસ્તો સહે આખ ન આંને

તીમિર દીધું અળસાવી

ગાંધીએ જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી

તેલ પ્રેમનું પૂરી કાઢીએ, જીવન વાટ અમેળા

મહા તપસ્યા કાંડી ટકેરે, કાળજ ઊઠ્યા કાળી

જાગી ગયો વૈરાટ અપારે, કાયરતાને ફગાવી—ગાંધી

એની જ્યોતિર્માથી પ્રગટ્યા લાખ લાખો દીવા

ચારે તરફના અજવાળાથી બ્રિટિશ લાગો ખીવા

ટાઢી પડી ગઈ દિસંક તોપે। બિલા સ-મુખ આવી—ગાંધી

એ અંજવાળે ખોવાયેલી લીધી વસ્તુ ગોતી

કાંઈ પડેવે શંખ છીપલાં કાંઈ પડેવે . મોતી

કાંઈ કરે છે એકખીજનાં, સ્વાગત હાર પડેવી—ગાંધી

★

મજ્યાઈં ખેતર

મજ્યાઈં ખેતર બાળ વિનાનું બેળાય રે

મજ્યાઈં ખેતર

કાણ વાસોપે વહેલો જાય રે

મજ્યાઈં ખેતર

એક કહે કે બીજો જાણે બીજો આડા અવળું તાણે

ત્રીજાને બરોસે રેયા ચરી ચરી જાયરે—મજ્યાઈં

કોઈ નહીં ત્યાં ઢીંકળો ગાળે, કોઈ નહિ ત્યાં પાણી વાળે
 ખળ ખળ વહેતી રાદો માથે ગગા હાલી જાય રે મહાપાર
 તારી સામે તું દરશનમાં ભરમાણો છે કાચ જવનમાં
 પથાને પડોશી તારી હાસી કરતા જાય રે-મહાપાર
 બધો જલદી બધને પાળા કાઢી નાખો દ્રો ના ઝાળા
 નીલીકુળ ભોમા પોતે એકલડું સુકાય રે-મહાપાર
 સત ગયા છે જે સમજાવી સદ્ સાધકે વાટકે બતાવી
 માર જે સૌ મનથી માને(તો) બેડો પાર ધાય રે-મહાપાર

ગાંધી તારો કોઈ નહિ સમોવડિયો

કાળની સામે જગ ક્યાંમાં પગ પાછો નવ ભરિયો,
 તારો કોઈ નહિ સમવાડિયો
 હાડને ખોખે હાકલ દીધી ખડ બધો ખળભાળિયો,
 ભૂપના ભૂપાત રાજજવનમાં, ચકરાવે ચડિયો—તારો
 હીમાલય પવત હડમાં અધ દાક્યો આચડિયો
 એટમ બોમની સામે ઊગો, બાપૂ લઈ એક નડિયો—તારો
 ચડામકું છેલ્લે બતાવે દેત્યા તું ના ડરિયો,
 તીખી તાતી તેગ તોળી પણ વેણ જીભુ ન ઢિયારિયો—તારો
 ધરા ધ્રુજવતા પ્હાડ ડોલવતા કરતા ડણકું ઢેહારિયો,
 સાવઝ સામે સળેકડાને, શૂર કરી શેનારિયો—તારો
 ખેતરડાને ખાઈ ગ્યાં'તા, વીણી લીધી કણ કણિયો
 એક જ ધાએ ઉડાડી મૂક્યા, એવો તું ગોરંધિયો—તારો
 સાતી છાતીએ ગોળી ઝીલતાં, દિલમાં તું નવ ડાન્યો,
 આઝાદી ભારતને આપી સ્વર્ગ મહી સચરિયો—તારો

આવ્ય ફરીને ગાંધી

સ્વતંત્રતામાં સ્વછંદતાની અજબ ચડી ગઇ આધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

પામેથા ડગમગવા લાગી અમુલ્ય હિમારત આખી
જખરાં તોલીંગ ઝાડ ઉખડ્યાં નજર પડે નહિ તાખી
વાયુના વટોળા વીર્યા ચોય દિશાએ સાંધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

ખોયજી હાંઓ ખાવા ધાયો માંડી ગોથા ખાવા
નાચડી નોધાગી ચમને ચાગી છે પછડાવા
નિભમતાન નાંગજી તાખી જ પુ દેવા બાધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

હિંમત હારી ગયા મુકાની ધીંગલ રે નહિ ધારી
ગત અંવારી પંથ અજાણ્યો મારો મેવ સવારી
એક ખાળિયે ત્યાં તે જીજી આવી પડે હિંમતી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

કયાં દેવાન રડે ધીંગડું જાલ કાટિયુ જેના
ક્યાં બીજીન પાજ અધિરી માલ મૂકી છે તેમાં
પીય શકે નહિ કોઇ સમંદર કોઈ ચક્રે નહિ સાંધી
પાછો આવ્ય ફરીને ગાંધી

ગાંધી હત્યા

(ઢાળ લયો રે લાના ગગ્ગ સતરે ગાંધીયદ)

મધ ર દરિયામા મુખ, નોધારી નાવડી ને
પગ્યોક કીતું પારવાણુરે
અપારીગ આધળા તે કોન ર લળાવ્યા બાપુ
કાણુ સાબળરો સોની વાણુ રે—૧

ઉનાટે આચડતા ત્યારે રસ્તો તું આપના
મુખની બનીન સાચા સત રે
આટી ર ઉકેની અમન ટાકે પોગાડતો
એવા ઉમરો ને અનત રે—૨

હજી નાર હિંદના બાપુ લાડ નડાવવાતા
ખરવા પીરવા પાસ રે
છેતાની નરસના કંગી સરગે મીઠાવતુતું
અવી અતરમા હતી અસ રે—૩

અહિ સા ઉપાસક માપુ સત્યના સાવક
દીતું કામાનુ બ વહાન ર
નાવિક સાચો હોય નોધારી નાવડીના
ભારત જુગિના હતા પ્રાણુ રે—૪

મોટા અન નાના એવી ભ્રમણનો મુકીને
સમાનતા કીધી અદ આરખા
ઉંચા અન નોચા અવા બે અળખાવિયાતે
સતન પુગરી વીના પારખા—૫

બેખરે લીધો તે બાપુ ભારતને કાનૂને
 દેહ ભારત કાળે દીધો રે
 મરનાં મરતાં રે લાખો બાળને બચાવ્યા તે
 પછી સરગ પંથ લીધો રે-૬
 લીલા વિસ્તારી લીધી પ્રાચી કૌર પીપળે
 સામી જાતીએ જીલ્લુ બાણ રે
 બિરલા બવનમાં બાપુ ગોડસેની ગોળીએથી
 પેાડ્યો હિંદ માતા કેગ પ્રાણ રે

કરી અણુ સમજતા આ સમે પાછળ ચકી પરતાવના
 વનરા તણા બની વાસડા આપે। પે સળગી જાવના
 સળગ્યા પછી એ સામટી આગ ઓલાગે નહી
 જળધાર સમજતો રહ્યો હવે ઠારનાગે છે નહી
 આ મેળવી અણુ મૂલ મુડા ઘેર દુખડાંઓ સહી
 થયા બાપદરમી ખેટડાને કાંઈ પણ કિંમત નહી
 ખોવાય ગઈ ને કામ દુગા ગોતી ફરી મળશે નહી
 લકુટી લઈ ગૌ ચારતો ગોવાળ હાજર છે નહી

- સમાપ્ત -